

ISSN 2707-9147

КЛАСИЧНИЙ ПРИВАТНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

СОЦІАЛЬНІ ТЕХНОЛОГІЇ: АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ

Збірник наукових праць

Засновник і видавець:
Класичний приватний університет

Виходить 4 рази на рік
Засновано у 1998 році

ВИПУСК 90

Видавничий дім
«Гельветика»
2021

УДК 316.42(043)
С54

Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації
Серія КВ № 15340-3912Р від 22 червня 2009 р.

З 2010 р. усі електронні версії видання передаються на зберігання
до Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського НАН України
і представлені на порталі в інформаційному ресурсі «Наукова періодика України».

Збірник включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного
забезпечення StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.

Редакційна колегія: **Гордієнко Наталія Миколаївна**, доктор соціологічних наук, доцент (Запоріжжя); **Клименко Олена Юрївна**, доктор соціологічних наук, доцент (Київ); **Михайлич Олександр Володимирович**, кандидат соціологічних наук (Київ); **Позднякова-Кирбят'єва Елліна Геннадіївна**, доктор соціологічних наук, професор (Запоріжжя); **Сердюк Олексій Олександрович**, кандидат соціологічних наук, доцент (Харків); **Сорокіна Людмила Миколаївна**, кандидат соціологічних наук, доцент (Кам'янське); **Хомерікі Олена Андріївна**, доктор соціологічних наук, професор (Київ).

Іноземні члени редколегії: **Długosz Piotr**, доктор соціологічних наук, професор (Краков, Польща); **Greblikaite Jolita**, доктор соціологічних наук, доцент (Каунас, Литва); **Pileliene Lina**, кандидат соціологічних наук, професор (Каунас, Литва); **Tamulienė Vilma**, кандидат соціологічних наук, доцент (Вільнюс, Литва).

Головний редактор: **Зоська Яна Володимирівна**, доктор соціологічних наук, професор.

Ухвалено до друку вченою радою
Класичного приватного університету
протокол № 10 від 29 червня 2021 р.

На підставі Наказу Міністерства освіти і науки України № 886 від 02.07.2020 р. (додаток 4) збірник включено до Переліку наукових фахових видань України категорії «Б» у галузі соціальних наук (054 – Соціологія).

- Збірник наукових праць виходить 4 рази на рік.
- Робочі мови збірника: українська, російська, англійська.
- Редакція матеріали не повертає. Статті до друку підписують за рекомендацією вченої ради Класичного приватного університету.
- Відповідальність за точність поданих фактів, цитат, цифр і прізвищ несуть автори матеріалів.
- При використанні матеріалів збірника посилання на «Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики» обов'язкове.
- Кожна стаття, направлена до збірника, повинна мати такі структурні елементи: індекс УДК (у верхньому лівому кутку сторінки); тематичний розділ журналу; прізвище, ім'я та по-батькові автора (-ів) (не більше 3-х авторів), науковий ступінь, вчене звання, посада та місце роботи навчання) та назва статті; текст статті; список літератури; анотації та ключові слова двома мовами (мовою статті та англійською мовою). Список використаних джерел подається наприкінці статті в порядку згадування джерел та оформлюється з урахуванням розробленого в 2015 році Національного стандарту України ДСТУ 8302:2015 «Інформація та документація. Бібліографічне посилання. Загальні положення та правила складання». Обсяг анотації – 1800 знаків без пробілів (250-300 слів), кількість ключових слів – мінімум 5 слів. Обсяг статті – не менше 8 сторінок, включаючи ілюстрації, таблиці, графіки, список літератури.
- Реквізити для оплати публікації будуть надіслані авторові на електронну пошту після схвалення рукопису редколегією.

ЗМІСТ

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

<i>Я. В. Зоська, Д. А. Матюхін, А. Г. Стадник</i> СОЦІОКУЛЬТУРНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ СОЦІАЛЬНИХ ПРАКТИК МОЛОДІ: ТЕОРЕТИКО-ПРАКСЕОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ.....	6
<i>Д. В. Калаїшньова, А. Ю. Таценко</i> СОЦІАЛЬНО-СТРУКТУРНІ ВІДМІННОСТІ СТАВЛЕННЯ ДО КУЛЬТУРНОЇ ПАМ'ЯТІ.....	18
<i>О. Б. Орос</i> МІКРОСОЦІОЛОГІЯ НАСИЛЬСТВА ТА АГРЕСІЇ ЗА УЧАСТЮ ПІДЛІТКІВ.....	29
<i>А. В. Рус-Полтавська</i> ЗМІНИ У СФЕРІ ЦІННІСНИХ УПОДОБАНЬ УКРАЇНЦІВ: АНАЛІЗ МОНІТОРИНГОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ 2011–2020 РР....	39
<i>Б. В. Слюцинський, О. Ф. Стаднік, С. С. Щербина</i> МІЖКУЛЬТУРНА КОМУНІКАЦІЯ ЯК ВІДДЗЕРКАЛЕННЯ КУЛЬТУРИ СУСПІЛЬСТВА СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ.....	55
<i>В. Є. Шедяков</i> ЦІННІСНО-СМИСЛОВІ КОМПЛЕКСИ В ІНФОРМАЦІЙНОМУ ПРОТИСТОЯННІ.....	66
<i>А. К. Яковенко, К. А. Королюк</i> СТАН МІЖЕТНІЧНИХ ВІДНОСИН В УКРАЇНІ У 2011–2020 РР.: ХАРАКТЕР, ТЕНДЕНЦІЇ, СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ КОНТЕКСТ.....	78

CONTENTS

ACTUAL PROBLEMS OF MODERN UKRAINIAN SOCIETY

<i>Zoska Ya. V., Matyukhin D. A., Stadnyk A. H.</i> SOCIO-CULTURAL CHARACTERISTICS OF YOUTH SOCIAL PRACTICES: THEORETICAL-PRACTEXOLOGICAL ASPECT.....	6
<i>Kalashnova D. V., Tashchenko A. Yu.</i> SOCIOSTRUCTURAL DIFFERENCES IN ATTITUDE TOWARDS CULTURAL MEMORY.....	18
<i>Oros O. B.</i> MICROSOCIOLOGY OF VIOLENCE AND AGGRESSION INVOLVING ADOLESCENTS.....	29
<i>Rus-Poltavskaya A. V.</i> CHANGES IN VALUE PREFERENCES OF UKRAINIANS: ANALYSIS OF MONITORING STUDIES 2011–2020.....	39
<i>Sliushchinskiy B. V., Stadnik O. F., Shcherbyna S. S.</i> INTERCULTURAL COMMUNICATION AS A REFLECTION OF THE CULTURE OF THE SOCIETY OF MODERN UKRAINE.....	55
<i>Shedyakov V. Ye.</i> VALUE-SENSE COMPLEXES IN THE INFORMATION CONFRONTATION.....	66
<i>Yakovenko A. K., Koroliuk K. A.</i> STATE OF INTERETHNIC RELATIONS IN UKRAINE IN 2011–2020: PATTERN, TRENDS, SOCIOPOLITICAL CONTEXT.....	78

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

УДК 316.346

DOI <https://doi.org/10.32840/2707-9147.2021.90.1>

Я. В. ЗОСЬКА

доктор соціологічних наук, професор,
професор кафедри філософії та соціології,
Маріупольський державний університет

Д. А. МАТЮХІН

кандидат соціологічних наук

А. Г. СТАДНИК

кандидат соціологічних наук, доцент,
доцент кафедри соціології та соціальної роботи,
Класичний приватний університет

СОЦІОКУЛЬТУРНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ СОЦІАЛЬНИХ ПРАКТИК МОЛОДІ: ТЕОРЕТИКО-ПРАКСЕОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Виокремлено чинники формування, конструювання й відтворення соціальних практик як результату групового стилю життя молоді через виділення основних його складників. Так, на основі теоретичного аналізу виділено такі компоненти стилю життя, які відображені в соціальних практиках сучасної молоді: 1) соціальна ідентичність (Г. Зіммель, З. Бауман), що формується шляхом досягнення балансу між суспільними й внутрішніми імпульсами, ґрунтується на психосоціальних чинниках самоідентифікації та являє собою критерій стильової диференціації; 2) соціальна поведінка індивіда (М. Вебер, Т. Веблен, І. Гофман, Д. Голдторп, О. Льюїс, Я. Роцина, А. Сафарян, Дж. Хоманс), яка пов'язана з категорією соціальної установки особистості, спрямованої саме на досягнення високого соціального статусу, успіху в різних сферах життєдіяльності та споживанні символів престижу; 3) цінності як складники стилю життя (Ю. Габермас, О. Дікова-Фаворська, О. Мурадян, Г.-П. Мюллер, Н. Паніна, Т. Парсонс, М. Шульга та ін.), що відтворюються в соціальних практиках як ціннісні регулянти; 4) структура вільного часу, дозволяя як соціального простору поведінки індивіда та прояву ціннісних уподобань і установок (Д. Белл, Ж. Дюмазедьє, Х. Дюрст, О. Злобіна, С. Паркер, Ж. Фурастьє та ін.), що в сучасних соціокультурних умовах постає як соціальний маркер належності до тих чи інших соціальних груп відповідно до певних

© Я. В. Зоська, Д. А. Матюхін, А. Г. Стадник, 2021

особливостей соціальних практик; 5) релігія, виконуючи інтегруючу функцію в суспільстві й виступаючи основою ціннісно-нормативної системи суспільства, відтворюючись у стилі життя соціальних груп і спільнот (М. Вебер, Е. Дюркгейм, К. Маннхейм, Т. Парсонс, А. Редкліф-Браун, Д. Узланер та ін.) як соціальні практики повсякденності (які виявляються у формі релігійно-культових практик).

Ключові слова: соціальні практики молоді, молодь, стиль життя, соціальна поведінка індивіда.

Постановка проблеми. Важливою проблемою в контексті цього дослідження є визначення чинників соціальних практик сучасної молоді в умовах соціальних трансформацій. Аналіз теоретичних підходів до розуміння стилю життя, згідно з яким культивуються певні практики, в соціологічній науці надав змогу виділити кілька напрямів вивчення основних його складників. Так, перший напрям пов'язаний із виділенням як основної складової частини соціальної ідентичності (Г. Зіммель, згодом З. Бауман), що формується шляхом досягнення консенсусу між суспільними та внутрішніми імпульсами і являє собою критерій стильової диференціації культури та стратифікації суспільства в умовах соціальних трансформацій. Інший напрям виділяє як складник життєвого стилю соціальну поведінку індивіда, яка пов'язана з такими категоріями, як престиж, статус, споживання й успіх (М. Вебер, Т. Веблен, І. Гофман, Д. Голдторп, О. Льюїс, Дж. Мід, Я. Рощина, А. Сафарян, Дж. Хоманс та ін.). Причому соціальна поведінка пов'язана з категорією соціальної установки особистості, спрямованої саме на досягнення високого соціального статусу, успіху в різних сферах життєдіяльності та споживанні символів престижу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Розуміння сутності і змісту поняття «соціальні практики» необхідно звернутися до праць середини – кінця ХХ ст. П. Бергера, П. Бурдьє, М. Гайдеггера, Г. Гарфінкеля, Е. Гідденса, К. Гірца, Т. Лукмана, М. Мосса, А. Шюца та ін. Різні аспекти соціальних практик розглядали такі вчені, як П. Артёмов, О. Ручка, О. Славина, Л. Сокурянська, О. Хахордін, Ф. Хрустальов, В. Шаленко, Н. Шматко, М. Шульга, С. Яремчук та ін.

Особливого значення набувають сучасні дослідження соціальних практик у контексті певного регіонального соціуму, регіону як соціального простору (П. Бурдьє, Е. Дюркгейм, Г. Зіммель, І. Кононов, Г. Коржов, О. Мусієздов, Л. Нагорна, Т. Парсонс, В. Серета, П. Сорокін, О. Стегній, О. Філіппова, Ю. Габермас, М. Чурилов, Н. Черниш та ін.).

Мета статті. Головна мета цієї роботи – обґрунтувати вплив соціокультурних і стиліжиттєвих чинників соціальних практик сучасної молоді.

Виклад основного матеріалу. Для характеристики сутнісного змісту стилю життя з погляду його втілення в сукупність соціальних практик потрібно виокремлювати із загального переліку його структурних детермінант певні чинники як основні. Зокрема, О. Михайлова

[12] наголошує на тому, що про «стиль життя» нам дають змогу судити, насамперед, детермінанти культурно-аксеологічного змісту, зокрема цінності, а точніше ціннісні преференції людей. Як основні детермінанти стилю життя, на її думку, постають уподобання в одязі, манері спілкування, оточенні, музиці, оздобленні житла тощо. При цьому передбачається, що відповідні ціннісні преференції впродовж життя особистості здатні еволюціонувати, змінюватися, перебувають у динаміці.

Узагальнюючи основні соціокультурні та стилезиттєві чинники соціальних практик сучасної молоді, слушно зазначити такі: 1) особливості соціальної ідентичності як критерій стратифікації – ідентифікаційні чинники соціальних практик (ідентифікаційні практики); 2) ціннісні орієнтації й уявлення (структура ціннісної свідомості молоді) – ціннісно-нормативні чинники соціальних практик; 3) соціальні установки (атитюди) як узагальнена спрямованість соціальної поведінки молоді; 4) процес структурування вільного часу та особливості споживчої поведінки; 5) релігійний чинник соціальних практик. Розглянемо визначені чинники в контексті формування соціальних практик в умовах сучасного постіндустріального й інформаційного суспільства.

Ідентифікаційні чинники соціальних практик (соціальна та соціетальна ідентичність). Х. Тейджфел і Дж. Тернер визначили соціальну ідентичність як «ті аспекти «образу Я» людини, які виникають із соціальних категорій, до яких вона відчуває свою приналежність» [11, с. 8–47]. Теорія соціальної ідентичності будується на таких загальних положеннях: 1) люди прагнуть утримувати або підвищувати свою самооцінку, тобто прагнуть до позитивної Я-концепції; 2) соціальні групи або категорії й членство в них пов'язані з позитивним або негативним ціннісним смислом, тому соціальна ідентичність може бути позитивною або негативною, виходячи з оцінок тих груп, які беруть участь у створенні соціальної ідентичності людини; 3) оцінка своєї власної групи визначається при співвідношенні з іншими конкретними групами шляхом соціального порівняння значущих властивостей і характеристик. Таким чином, виходячи з наведених теоретичних засад, автори теорії підкреслюють, що соціальна ідентичність – це результат процесу соціальної категоризації, під яким розуміють фундаментальний когнітивний процес, що дає змогу нам організувати інформацію про навколишній світ.

У сучасній соціології набуває поширення поняття соціетальної ідентичності, яка відображає сучасні тенденції суспільних змін та стратифікаційних модифікацій. Соціальний порядок і сталий розвиток суспільства нерозривно пов'язані з процесами утворення соціальної структури – глибинним шаром, що визначає сутності, механізми та закони розвитку соціальної реальності. Наприклад, П. Штомка виділяє чотири виміри соціальної структури, зокрема: нормативний, вимір, інтеракційний та вимір інтересів [21, с. 5–6].

Відповідно до цього транзитивність позначається на трансформації ціннісно-нормативної системи і, що важливо, на процесах самоідентифікації.

Розвиток і структурне утворення нових форм соціальної організації в сучасних умовах транзитивності пов'язані з особливостями конкретних історико-культурних умов діяльності соціальних суб'єктів і визначає особливості інституціональних форм суспільної організації. У добу постмодерну «соцієтальне» стало частиною життя суспільства. Аналіз трансформації суспільно-владних відносин у постсоціалістичних країнах засвідчує, що «ці трансформації є не так процесом зміни владних режимів, як масовим рухом щодо трансформацій багатомірних соцієтальних ідентичностей», що найвиразніше асоціюється з процесом суспільно-політичних і соціокультурних трансформацій [17, с. 73].

Таким чином, у сучасний період трансформації набуває значення проблема розвитку нових ідентифікаційних практик, які відображаються в категорії «соцієтальна ідентичність», яку Е. Афонін, О. Донченко, В. Антоненко визначають як «багатомірну психосоцієтальну реальність» [1, с. 80], що не завжди тотожна навколишньому об'єктивному соціальному світу людини й тим більше не є тотожною колишньому модусу соціальної ідентичності, пов'язаному з механізмом ототожнення себе із зовнішніми групами та класами [2, с. 228]. Соцієтальна ідентичність була властивою для доби модерну. Типовими чинниками соціального самоусвідомлення людини модерної епохи є соцієтально-класова структура суспільства, соцієтально-демографічні, етнічно-географічні та інші суспільноутворювальні показники.

Таким чином, соцієтальна ідентичність – це новий різновид ідентичності, характерний для індивіда й суспільства постмодерної доби; це характеристика індивіда та суспільства з погляду його ототожнення із самим собою в контексті зв'язності й безперервності власної зміни. Цей різновид ідентичності може поставати як інтегральний образ усієї сукупності ролей, доступних індивідам в їх особистісному досвіді. Отже, соцієтальна ідентичність стає в сучасному суспільстві важливим чинником і основою формування соціальних практик, яка ґрунтується на психосоціальних чинниках самоідентифікації, що, на нашу думку, більше відповідає сучасному періоду суспільних трансформацій, причому тенденції глобалізації створюють умови для формування мультикультурних і субкультурних соціальних практик.

Ціннісні орієнтації й уявлення (структура ціннісної свідомості молоді) – ціннісно-нормативні чинники соціальних практик. Аналізує соціальну поведінку через ціннісно-мотиваційний аспект і Т. Парсонс. На його думку, основним запобіжником соціальних законів, їх обмеженням виступають ціннісні регулянти, і саме тому він виділяє ціннісну мотивацію як пояснювальну модель соціальної дії і взаємодії. Системи цінностей, ціннісних установок історично й локально

відрізняються, що підкреслює відносність самої системи цінностей [13, с. 448–468].

Представник системного підходу Н. Луман тлумачив цінності як погляд, яка виділяє найкращі порівняно з іншими наслідки дії. Виходячи з теорії ціннісно-нормативного консенсусу, Н. Луман говорить про цінності як програму прийняття рішень з ефективнішими, ніж інші програми, наслідками застосування як для окремої людини, так і для соціальної системи загалом [9, с. 25–42].

Дослідники О. Здравомислов і В. Ядов пов'язували поняття ціннісних орієнтацій із психологічним поняттям установки особистості. Однак, оскільки поняття «цінність» само по собі мало суспільний характер, ці установки розглядали як соціальні, а сам феномен ціннісної орієнтації – як соціально-психологічний. Зокрема, В. Ядов включив ціннісні орієнтації в розроблену ним диспозиційну систему особистості як ієрархічну структуру. Згідно з його підходом, вищі рівні в диспозиційній системі утворені загальною спрямованістю особистості та її ціннісними орієнтаціями [22].

Сучасні соціологічні підходи до дослідження цінностей пов'язані з концепціями постіндустріального та інформаційного суспільства (Д. Белл, В. Іноземцев, Р. Інглегарт, О. Тоффлер та ін.). Визначальним у 70–80-х рр. стало розуміння Р. Інглегарта, що охарактеризувало мотиваційну систему, яка формується, як «постматеріалістичну» (*post-materialist*) [23].

Особливістю психологічного підходу до вивчення ціннісної проблематики є те, що в його межах цінності розглядають крізь призму особистісного ставлення суб'єкта до зовнішньої дійсності та особливостей орієнтації в цій дійсності. Як ціннісні орієнтації розуміють оцінки суб'єктом дійсності, а також спосіб диференціації індивідом об'єктів зовнішнього світу за їх значущістю.

К. Клакхон характеризує цінності як аспект мотивації, який співвідноситься з особистими чи культурними стандартами, не пов'язаними виключно з актуальною напругою та ситуацією [24]. Тому спонукальна сила потреб постійно змінюється, для їх системи характерна динамічна ієрархія, тоді як ієрархія цінностей більш стабільна, і її зміна призводить до кризи в розвитку особистості.

Зокрема, М. Рокіч стверджує, що цінність є стійким переконанням у тому, що означений спосіб поведінки або існування є індивідуально або соціально найкращий, ніж інший спосіб поведінки або існування. Система цінностей є стійкою сукупністю переконань. Виділяючи три типи переконань: екзистенціальні, оціночні та прогностичні, – дослідник зараховує цінності до останнього, третього типу, який надає змогу орієнтуватися в бажаності – небажаності способу поведінки (операційні, інструментальні цінності) та існування (сміслові, термінальні цінності) [25]. На думку М. Рокіча, для цінностей характерні такі ознаки: 1) загальна

кількість цінностей людства порівняно невелика; 2) однакові цінності притаманні усім людям, хоча різною мірою вираженості; 3) цінності організовані в ціннісні конструкції й системи; 4) джерела цінностей знаходяться в соціокультурній сфері суспільства; 5) цінності впливають практично на всі соціальні явища й феноменальні структури.

Конструктивна структура системи соціокультурних цінностей є досить стабільною, але якщо для окремого індивіда вона має варіативний характер, тобто має здатність до зміни, самокорекції й реінтерпретації залежно від впливу внутрішніх і зовнішніх факторів, то для суспільства загалом ціннісна система більш-менш інваріантна, тому що має у своїй основі культуральні та ментальні, закріплені в архетипічному вигляді способи сприйняття, осмислення й перетворення дійсності. З приводу цього можна говорити про існування базового культурального ціннісного інваріанта, системи соціальних конструктивів, що закріплені в релігії, культурному надбанні народу, етносу, цивілізації загалом, що відображається в особливостях соціальної поведінки певних соціальних груп і спільнот та відтворюється в соціальних практиках.

Соціальні установки (атитюди) як узагальнена спрямованість соціальної поведінки молоді. Вивчення проблематики соціальних установок було започатковано соціологами У. Томасом і Ф. Знанецьким, які визначали її як психологічний процес, що розглядається щодо соціального світу й береться, перш за все, у зв'язку із соціальними цінностями. «Цінність є об'єктивною стороною установки. Відповідно, установка є індивідуальною (суб'єктивною) стороною соціальної цінності» [20, с. 364].

Зауважимо, що варто розмежовувати термін «установка» як суто психологічний, що позначає стан готовності суб'єкта діяти в тому чи іншому напрямі, і термін «соціальна установка», що використовують у соціальній психології та соціології на позначення стійкого ставлення особистості до когось або до чогось і який виявляється в думках, емоціях і соціальній діях.

Соціальні установки сучасної молоді найбільш виразно виявляються в ідеї успіху, образу успішної людини. На думку провідних європейських інтелектуалів (Е. Гідденса, З. Баумана, У. Бека та ін.), однією з домінантних ідеологем сучасних суспільств є ідея досягнення, яка має прояв у прагненні до життєвого успіху, розширенні меж життєвого вибору, стильовій диференціації тощо. Як зауважує О. Гудзенко, ця тенденція особливо актуальна для молоді, що виступає соціальним індикатором суспільних змін і орієнтована не стільки на стратегію виживання, скільки на цінності досягнення успіху [15]. Остання теза є співзвучною з концепцією Р. Інглехарта, що також тлумачить цінності досягнення як центральний компонент сучасної структури внутрішніх детермінант людської діяльності.

Контекстуальність життєвого успіху означає Є. Головаха [7], послугуючись тим, що успіх є універсальним феноменом (а тому постійно властивим соціальному контексту) і таким, що варіює в просторі й часі.

Як зазначає О. Дейнека, актуалізована сучасним західноєвропейським дискурсом стратегія досягнення у свідомості сучасної української молоді має скоріше декларативний і номінальний характер, що підтверджує динаміка показників значущих чинників життєвого успіху. У цьому контексті авторка вказує на те, що варто говорити радше не про стратегію суб'єктного досягнення, а про «утриманське» досягнення [3, с. 181–182].

Отже, соціальна установка являє собою стійке особистісне утворення, що спрямовує діяльність особистості, її поведінку, уявлення про себе, інших людей і світ загалом, що відтворює ціннісно-нормативні системи соціальних груп і соціальних спільнот у межах установки конкретного соціуму.

Процес структурування вільного часу та дозвілля й особливості практик споживчої поведінки. Методологічні основи дослідження соціологічних проблем дозвілля та вільного часу закладені класичними працями М. Вебера, Г. Зімеля, представниками Чиказької школи урбоєкологів Р. Парком, Р. Маккензі, Л. Віртом. Становлення соціології дозвілля пов'язують із дослідженнями Т. Веблена, М. Каплана, Дж. Ландберга, М. Сміта та ін. Дозвілля як соціальний інститут розглянуто в межах макропідходу Ж. Дюмазедьє та Ж. Фурастьє – авторами концепції «цивілізації дозвілля», згідно з якою дозвілля, починаючи з певного рівня економічного розвитку, набуває дедалі більшої автономії від праці й стає самодостатньою цінністю [4].

Вітчизняні дослідження феномена вільного часу представлені монографіями О. Бойко, А. Вишняка, В. Кірсанова, О. Миронюка, В. Пічі, Н. Цимбалюк. Ці праці продовжують радянську й утворюють пострадянську традицію вивчення соціального змісту дозвілля і його структури, започатковану Л. Гордоном, Б. Грушиним, Г. Орловим, В. Піменовою.

Як зауважує С. Скляр, соціологічний підхід до вивчення феномена вільного часу включає чотири основні напрями [16, с. 47]: по-перше, це розгляд комплексу матеріальних і організаційних умов збільшення частки вільного часу; по-друге, дослідження об'єктивних чинників його реалізації, в межах цього напрямку головним є аналіз змісту роботи інститутів управління та регулювання дозвіллевої діяльності; по-третє, виокремлення суб'єктивних факторів використання вільного часу і дозвілля. Особливістю цього напрямку є з'ясування діяльнісного аспекту ставлення особистості до використання вільного часу; по-четверте, прогнозування бюджетів вільного часу різних соціально-демографічних груп у різних соціально-територіальних спільнотах із метою соціального планування та прогнозування.

Оцінку сучасного стану розвитку інституту дозвілля, його місця в сучасному світовому просторі широко обговорюють у межах соціології культури. Так, В. Бюль вказує на багаторівневу модель культури, побудовану з урахуванням ідей загальної теорії систем і соціальної кібернетики. Сміслова різноманітність культурних змін, на його думку, зумовлена різноманітністю «викликів культури» з боку суспільства, що змінюється. У цьому аспекті навіть контркультурні тенденції можна розуміти як позитивні в контексті адаптації культурної системи до нового соціального середовища. Згідно з концепцією В. Бюля, нові потреби та визначені ними ціннісні орієнтації населення визначаються сьгодніми прагненнями до безпеки, турботою про навколишнє середовище й здоров'я, тоді як протестантська трудова етика втрачає свою цінність. Зростає скепсис щодо техніки, науки й підприємництва. Альтернативні форми життя – нові ритуали та церемонії, нові статусні порядки й естетичні стандарти – апробують у сфері вільного часу, що зростає. Розвиток такого типу цінностей характерний для постіндустріальної епохи загалом [19, с. 13].

Розгляд дозвілля продовжено в контексті культури споживання, що надало змогу виявити специфіку демонстраційного споживання дозвілля в суспільстві добробуту. Розвиваючи ідеї З. Баумана, Ж. Бодрійяра, П. Бурдьє, Дж. Рітцера, М. Фезерстоуна, які споживання та споживацтво розглядали з позицій модерністського й постмодерністського підходів, встановлено, що в працях багатьох дослідників (У. Бек, Д. Дерріда, Ф. Джеймсон, М. Кастельс, Ж.-Ф. Ліотар, А. Тоффлер, А. Турен) констатовано зміну соціального й культурного статусу дозвілля, яке стає частиною ідеології та психології споживання, що виступає вже як стратегія самоідентифікації, символ соціальної нерівності й відображає специфіку стилю життя окремих соціальних груп, зокрема сучасної молоді.

Отже, в сучасних соціокультурних умовах ціннісне ставлення до дозвілля та вільного часу стає соціальним маркером належності до тих чи інших соціальних груп і, відповідно, відрізняється певними особливостями соціальних практик.

Релігійні чинники соціальних практик молоді. Особливого значення в сучасних умовах набуває вплив релігійного фактора на формування соціальних практик сучасної молоді.

Головна заслуга в розробці соціологічної теорії релігії як фактора інтеграції суспільства, без сумніву, належить Е. Дюркгейму. Досліджуючи релігію, він розглядав її як систему вірувань та обрядів, що належать до священних речей [5]. Подальший розвиток досліджень релігії пов'язаний, передусім, з іменами вчених, які займалися соціальною антропологією (Б. Малиновський, А. Редкліф-Браун та ін.). Так, Б. Малиновський акцентував на впливі релігії на поведінку індивіда в період нестабільності, зокрема на тому, чому в кризових ситуаціях, коли виникають суперечності між очікуваним і реальним, індивід все

ж погоджується на прийняття тих норм і культурних зразків, наслідуючи які у своїй діяльності, він зазнав поразки. На відміну від Б. Малиновського, який пояснював соціальні відносини в нерозривному зв'язку з індивідуальними потребами, А. Редкліф-Браун акцентував на соціальних потребах. Власне, структурно-функціональний аналіз релігії також акцентує на тому, що вона є засобом соціального контролю, виконує функцію упередження девіантної поведінки і таким чином сприяє соціальній інтеграції та стабільності суспільства [14].

У концепції релігії К. Маннхейма зроблено акцент на змінах, яких зазнали християнські цінності внаслідок впливу соціальних та економічних умов як на суспільному, так і на індивідуальному рівнях. К. Маннхейм зазначав необхідність поєднання релігійності із сучасним знанням у різних сферах життєдіяльності та розглядав можливість планування в релігійній сфері, вбачаючи в такому плануванні фактор розвитку суспільства, його збереження від руйнації. Планування в релігійній сфері, на думку К. Маннхейма, може сприяти проникненню духовного начала в життя суспільства. При цьому він підкреслює, що релігійний досвід залежить не лише від соціального оточення, а й від структури суспільства загалом [10]. У цьому контексті важливим фактором для збереження релігійного досвіду є функціонування різних соціальних інститутів, які й збагачують такий досвід і сприяють формуванню практик різних соціальних груп, незважаючи на їх релігійну належність.

Глобалізаційні й трансформаційні процеси створюють підґрунтя для своєрідної переоцінки цінностей чи надання нових ціннісних характеристик тим феноменам, які ще донедавна здавались зрозумілими й передбачуваними. Зокрема, маються на увазі зміни, що безпосередньо торкаються сфери релігійної свідомості, з баченням релігії як суспільного явища, соціального інституту, форми світоглядного самовизначення особистості тощо. Відтворення в широких масштабах на пострадянських теренах релігійних практик свідчить про те, що суспільство стало постсекулярним. І певною мірою така тенденція має під собою світоглядне й соціальне підґрунтя, адже відновлення авторитету релігії є однією з характерних ознак сьогодення. Секуляризація, тобто втрата релігією своєї соціальної значущості, як зауважує Д. Узланер, мислилась як невід'ємна складова частина сучасності. Дійсно, «радикальна модернізація, яка супроводжується урбанізацією, індустріалізацією, стрімким розвитком наукового знання, політичними трансформаціями, ламала традиційний уклад, нерозривно пов'язаний із релігією» [18].

Близькою до постсекуляризму є концепція десекуляризації, розроблювана, насамперед, П. Бергером, а також Е. ван дер Зверде, В. Карповим та ін. Так, П. Бергер приділив значну увагу темі зростання суспільної (зокрема політичної) ваги релігійного чинника. Згідно з його позицією, десекуляризація – це реверсивний щодо секуляризації процес – повернення релігії в суспільство, з якого її було витіснено

процесом секуляризації [8]. Зокрема, Е. ван дер Зверде зазначає, що «десекуляризація нерідко пов'язана з трансформаціями релігії, або суспільства, або державного устрою: те, що зазнає десекуляризації, не обов'язково тотожне тому, що було секуляризоване, бо воно могло зазнати змін у процесі секуляризації» [6, с. 93].

Висновки і пропозиції. Отже, релігія, спираючись на тенденцію десекуляризованих трансформацій, оновила свої функції, виступаючи як той соціальний інститут, який виконує інтегруючу функцію, становить основу ціннісно-нормативної системи суспільства, що відтворюється в стилізованих соціальних практиках повсякденності.

Таким чином, виділені соціокультурні чинники соціальних практик сучасної молоді виступають, з одного боку, як структурні компоненти стилізованої практики та орієнтацій індивіда, з іншого – як критерії та емпіричні показники дослідження стилю життя як соціальної поведінки на основі цінностей, установок і рольових уявлень та приписів, відображаючи сучасні тенденції соціальних трансформацій.

Список використаної літератури

1. Афонін Е., Донченко О., Антоненко В. Психокультура України: «помаранчевий перехід». *Соціальна психологія*. 2006. № 4. С. 77–93.
2. Большой толковый социологический словарь (Collins): Рус.-англ., англ.-рус. / сост. Д. Джери, Д. Джери; пер. с англ. Н.Н. Марчук. Москва, 1999. Т. 2 : П-Я. 527 с.
3. Дейнеко О. Життєвий успіх в оцінках сучасного студентства: від суб'єктивного досягнення до стратегії інфантилізму. *Українське студентство у пошуках ідентичності* : монографія / за ред. В.Л. Арбеніної, Л.Г. Сокур'янської. Харків : ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2012. С. 274–295.
4. Дюмазедьє Ж. На пути к цивилизации досуга. *Вестник Московского ун-та. Серия 12. Социально-политические исследования*. 1993. № 1. С. 83–88.
5. Дюркгейм Э. Элементарные формы религиозной жизни / пер. с англ., нем., фр.; сост. и общ. ред. А.Н. Красникова. *Мистика. Религия. Наука. Классики мирового религиоведения. Антология*. Москва : Канон +, 1998. 432 с.
6. Зверде ван дер Эверт. Осмысливая «секулярность». *Государство, религия, церковь в России и за рубежом*. 2012. Вып. 2 (30). С. 69–113.
7. Ионин Л.Г. Социология культуры : учебное пособие. Москва : Логос, 2000. 431 с.
8. Кырлежев А. Постсекулярное: краткая интерпретация. *Логос*. 2011. № 3. С. 100–106.
9. Луман Н. Понятие общества. *Проблемы теоретической социологии* / под ред. А.О. Бороноева. Санкт-Петербург : Петрополис, 1994. С. 25–42.
10. Манхейм К. Диагноз нашего времени / пер. с нем. и англ. Москва : Юристъ, 1994. 693 с.
11. Микляева А.В., Румянцева П.В. Социальная идентичность личности: содержание, структура, механизмы формирования : монография. Санкт-Петербург : Изд-во РГПУ им. А.И. Герцена, 2008. С. 8–47.

12. Михайлова О.Н. Социально-философские проблемы типологического анализа стилей жизни : автореф. дис. ... канд. филос. наук : 09.00.01. Москва, 1992. 21 с.

13. Парсонс Т. Система координат действия и общая теория системы действия: культура, личность и место социальных систем. *Американская социология* / под ред. В.И. Добренькова. Москва, 1994. С. 448–468.

14. Рэдклифф-Браун А.Р. Структура и функция в примитивном обществе: Очерки и лекции / пер. с англ. Москва : Изд. фирма «Восточная литература» РАН, 2001. 304 с.

15. Семенов И.Н., Савенкова И.А. Рефлексивно-психологические аспекты развития и профессионального самоопределения личности. *Мир психологии*. 2007. № 2. С. 203–217.

16. Скляр С.Ю. Соціологічний підхід до вивчення дозвілля як соціального феномена. *Наукові праці. Соціологія*. 2010. Вип. 133. Т. 146. С. 46–49.

17. Суспільна трансформація; концептуалізація, тенденції, український досвід / за ред. В.В. Танчера, В.П. Степаненка. Київ : Ін-т соціології НАН України, 2004. 244 с.

18. Узланер Д. Картография постсекулярного. *Отечественные записки*. 2013. № 1 (52). URL: www.strana-oz.ru/2013/1/kartografiya-postsekulyarnogo (дата обращения: 08.02.2018).

19. Цимбалюк Н.М. Методологічні проблеми соціології дозвілля. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики* : міжвуз. збірник наук. пр. Київ : Вид. центр ДАККМ, 2001. № 10. С. 212–218.

20. Шихирев П.Н. Социальная установка. *Социальная психология: хрестоматия* : учеб. пособие для студентов вузов / сост. Е.П. Белинская, О.А. Тихомандрицкая. Москва : Аспект Пресс, 2003. С. 364–376.

21. Штомпка П. Понятие социальной структуры: попытка обобщения. *Социологические исследования*. 2001. № 9. С. 3–13.

22. Ядов В.А. О диспозиционной регуляции социального поведения личности. *Методологические проблемы социальной психологии*. Москва, 1975. С. 89–106.

23. Inglehart R., Baker W. Modernization, Cultural Change and the Persistence of Traditional Values. *American Sociological Review*. 2000. № 65. P. 19–51.

24. Kluckhohn C., Strodtbeck F.L. Variations in Value Orientations. Evanston, IL: Row Peterson, 1961. 532 p.

25. Rokeach M. Beliefs, attitudes and values. A theory of organization and change. Francisco, 1972. 256 p.

Zoska Ya. V., Matyukhin D. A., Stadnyk A. H. Socio-cultural characteristics of youth social practices: theoretical-practextological aspect

The factors of formation, construction and reproduction of social practices as a result of group lifestyle of youth through the selection of its main components are highlighted. Thus, on the basis of theoretical analysis, the following components of lifestyle are reflected in the social practices of modern youth: 1) social identity (G. Simmel, Z. Bauman), formed by achieving a balance between social and internal impulses, based on psychosocial factors of self-identification and is a criterion of stylistic differentiation; 2) social behavior of the individual (M. Weber, T. Veblen,

I. Hoffman, D. Goldthorpe, O. Lewis, J. Roshchina, A. Safaryan, J. Homans), which is associated with the category of social attitude of the individual, directed it is to achieve a high social status, success in various spheres of life and the consumption of symbols of prestige; 3) values as components of lifestyle (Yu. Habermas, O. Dikova-Favorskaya, O. Muradyan, G.-P. Mueller, N. Panina, T. Parsons, M. Shulga, etc.), which are reproduced in social practices as value regulators; 4) the structure of free time, leisure as a social space of individual behavior and the manifestation of value preferences and attitudes (D. Bell, J. Dumazedier, H. Durst, O. Zlobina, S. Parker, J. Furastier, etc.), which in modern socio-cultural conditions appears as a social marker of belonging to certain social groups in accordance with certain features of social practices; 5) religion, performing an integrative function in society and acting as the basis of the value-normative system of society, reproduced in the lifestyle of social groups and communities (M. Weber, E. Durkheim, K. Mannheim, T. Parsons, A. Radcliffe-Brown, D. Uzlaner, etc.) as social practices of everyday life (which are manifested in the form of religious and cultic practices).

Key words: *social practices of youth, youth, lifestyle, social behavior of an individual.*

УДК 316.736+316.723

DOI <https://doi.org/10.32840/2707-9147.2021.90.2>

Д. В. КАЛАШНЬОВА

студентка IV курсу факультету соціології,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

А. Ю. ТАЩЕНКО

кандидатка соціологічних наук,
асистентка кафедри соціальних структур та соціальних відносин,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

СОЦІАЛЬНО-СТРУКТУРНІ ВІДМІННОСТІ СТАВЛЕННЯ ДО КУЛЬТУРНОЇ ПАМ'ЯТІ

У статті презентовано результати розвідкового дослідження соціально-структурних відмінностей у ставленні до культурної пам'яті у представників поколінь Y та Z, що є початком вирішення значущого в соціологічному вимірі завдання. Було розглянуто сучасні теорії щодо культурної пам'яті, що належать таким дослідникам культурної пам'яті, як Я. Ассман, А. Ассман, група «Культури спогадів» при університеті Гісен, Р. Брубейкер, К. Кьольбл та Ю. Штрауб, А. Ерл та А. Рігні, А. Варбург, П. Коннертон. Також проаналізовано соціально-структурний аспект культурної пам'яті в контексті теорії поколінь Н. Хоува та В. Штрауса. Основні положення їх теорії поколінь цілком поєднуються з основними положеннями теорії культурної пам'яті А. Ассман. Культурна пам'ять як форма колективної пам'яті передбачає наявність структур зберігання та відтворення знань, залежність від запитів різних поколінь, що стає одним із чинників їх диференціації. На прикладі студентів-випускників виявлено особливості ставлення покоління Y до культурної пам'яті, на прикладі учнів старшої школи виявлено особливості ставлення покоління Z до культурної пам'яті. Після проведення електронного поштового опитування здійснено порівняльний аналіз ставлення представників поколінь Y та Z до культурної пам'яті. Було виявлено спільні риси поколінь Y та Z, серед яких – повага до української мови та її використання в різних сферах життя, повага до українських свят, повага до українського минулого, навички засвоєння знань щодо самобутності українського народу, його культури та історії. Проте форма вираження та актуалізація означеного ставлення поколінь до культурної пам'яті відрізняється щодо таких критеріїв, як бажання критичного осмислення минулого, бажання наслідувати традиції свого народу, бажання використовувати символіку свого народу тощо.

Ключові слова: культурна пам'ять, покоління Y, покоління Z, історія, традиції, звичаї, обряди, мова.

Постановка проблеми. Протягом останніх десятиліть ХХ ст. сформувалися та набрали сили «memory studies» [8, с. 79]. Цей напрям

об'єднує представників низки гуманітарних та соціально-поведінкових наук: культурологія, антропологія, філософія, історія, соціологія тощо. Глобалізаційні процеси кінця ХХ ст. стимулювали інтерес до збереження та інтерпретації культурної пам'яті, що стала однією з провідних проблематик досліджень пам'яті. Під культурною пам'яттю розуміють результат передачі й осягнення смислів, що обмежуються культурними рамками (наприклад, приналежністю до певного етносу, володіння тією чи іншою мовою тощо). Ставлення до культурної пам'яті не передбачає полярної позитивної/негативної конотації, а полягає в різному характері та бажанні сприйняття, засвоєння та відтворення трансльованих смислів. Зростає й науковий інтерес і до теорії поколінь [10, с. 96–97]. Вона ґрунтується на тому, що певна сукупність людей, народжених в один двадцятирічний період, переживає одні й ті самі історичні події в приблизно однаковому віці, має схожі переконання та моделі поведінки. Тому таку сукупність людей називають ще «соціальним поколінням». Через різність життєвого досвіду – зокрема, того, що має відношення до інформаційної або ж цифрової нерівності, спровокованої історичними подіями – вони мають відмінності в переконаннях, моделях поведінки, ставленнях тощо. Це своєю чергою означає можливість дослідження соціально-структурних відмінностей (вікових безпосередньо та інформаційних/цифрових опосередковано) у ставленні молоді до культурної пам'яті.

Визначення соціально-структурних відмінностей ставлення молоді до культурної пам'яті означає визначення різниці у сприйманні та відтворенні культурно значущої інформації. У контексті нашого дослідження ми розглядатимемо учнів старшої школи та студентів-випускників, бо нас цікавлять соціальні покоління Y та Z як представники різних шаблів соціальної структури, що продемонстровані на прикладі студентів та учнів відповідно. Як учні, так і студенти в рамках навчального процесу постійно взаємодіють одне з одним, об'єднані схожим стилем життя загалом та інтересами зокрема. Пам'ять відіграє важливу роль у соціальній структурі суспільства – вона є засобом формування і підтримання ідентичності людини як частини соціуму [6, с. 18]. За допомогою неї оберігають матеріально-духовні цінності культури, генералізують особистісний та колективний досвід, синтезують надбання окремих особистостей та поколінь загалом. Пам'ять слугує мірилом спільності для багатьох структурних ланок суспільства, тому соціальна структура являє собою перспективне поле дослідження в цьому відношенні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасне бачення культурної пам'яті репрезентовано працями Я. Ассмана та А. Ассман, під якою дослідники розуміють пам'ять про далеке минуле, його міфічні витоки й засади. В Я. Ассмана воно розвиває теорію пам'яті М. Хальбвакса [11]. Попри загальну «внутрішню» природу пам'яті [2, с. 19], змістовна наповненість пам'яті, її організація, строки

збереження інформації визначаються зовнішніми параметрами, а саме: соціальними і культурними рамками, що й зумовлює термін «культурна» відносно до цього типу пам'яті. Функцією області культурної пам'яті є передача смислу, що забезпечує їй роль інтегруючої ланки в структурі пам'яті, адже в неї «більше чи менше плавно переходять усі вищезазначені [міметична, предметна та комунікативна] області» [2, с. 20]. Коли цілкове значення певної діяльності чи результату цієї діяльності виходить за межі та отримує смислове значення, є підстави говорити про культурну пам'ять. Вона вирізняється інституціональною формалізацією, символічністю, наявністю фахівців – носіїв традиції. Залежно від характеру культури, пам'ять звертається або до космічних міфів, або до історичних легенд. В історії культури «найважливішою подією є канонізація, заморожування пам'яті, коли тривалість зупиняється створенням канону» [2, с. 100]. Порівняно з теорією Хальбвакса теорія Ассмана враховує зовнішні форми інституціоналізації пам'яті – перш за все, її текстуальне закріплення зусиллями особливої соціальної групи, яку Ассман визначає за професійним статусом і зайнятістю.

У сучасній практиці досліджень зустрічаються також терміни «культури пам'яті» / «меморіальні культури», що є критичною реакцією на універсальність і широту значення терміна «культурна пам'ять». На відміну від останнього, вони віддзеркалюють множинність форм і способів запам'ятовування, спогади в соціокультурному контексті, і це виявилось затребуваним в історичних, політичних та соціологічних дослідженнях. На думку А. Ассман, меморіальна культура протиставляється інструменталізації минулого з огляду на актуальні політичні процеси. Культурна пам'ять, згідно з теорією А. Ассман, має два модуси: канон і архів. *Каноном* позначається функціональна частина культурної пам'яті, а *архівом* – накопичувальна. Для розрізнення відповідних термінів А. Ассман використовує концепт художнього музею: «Музей виконує дві чітко розрізнявальні функції: по-перше, це функція ціннісного канону з його орієнтацією на відбиття та формування смаків, а по-друге, це функція історичного архіву. Збереження, консервація речей є лише однією стороною культурної пам'яті, її інша сторона полягає у суворому відборі, активній оцінці й індивідуальному освоєнні» [1, с. 34]. Активна пам'ять канону увічне те, що суспільство навмисно вибрало й підтримує як виняткове й життєво важливе. Архівна пам'ять доступна лише фахівцям. Вона готова до вилучення інформації з матеріальних джерел і до її професійної інтерпретації. Але її головна властивість – у тому, що вона не циркулює як буденне знання. Однак культурна пам'ять як елемент колективної пам'яті володіє не тільки суб'єктивним механізмом функціонування, але й унікальними семантичними критеріями. Із плином часу зміщується не тільки канон, а й саме сприйняття культурних смислів. Часом це виявляється наслідком зміни епох або поновлення комунікативної пам'яті й ілюструє зміни в механізмах відтворення культурної пам'яті, зокрема, у зв'язку з соціально-структурними

трансформаціями суспільства та його окремих груп (утворення нових організацій і об'єднань, реорганізації вже існуючих, зміни суспільного ладу тощо). Тому культурна пам'ять як суб'єктивний механізм функціонування з унікальними семантичними критеріями в інтерпретації цієї дослідниці відіграє важливу роль і для поколінь.

Теорія культурної пам'яті Я. Ассмана та А. Ассман піддалася критиці з боку створеної при університеті Гісен в 1996 р. спеціальної дослідницької групи «Культури спогадів», що проіснувала до 2008 р. Визнавши внесок Ассманів у дослідження різних форм колективної пам'яті, ця дослідницька група констатувала, що їх теорія пам'яті є нерухомою, застиглою, статичною, що вона недостатньо враховує «плюралізм і динаміку розвитку суспільних процесів спогади і вплив на них таких суперечливих факторів, як фактор влади або ж фактор компромісу» [4, с. 12]. Ці недоліки дослідницька група університету Гісен прагнула усунути, сконцентрувавши свої зусилля на вивчення динаміки і мінливості колективних процесів спогадування. Також серед зарубіжних дослідників дедалі частіше звучать критичні зауваження щодо слабкої структурованості простору досліджень культурної пам'яті. На думку Р. Брубейкера, одним із серйозних недоліків сучасної літератури про культурну пам'ять є відсутність повноцінних компаративних досліджень, які були би далекі як від гранично загальних висловлювань, які позбавляють пам'ять специфічних характеристик, так і від зосередженості на окремих формах колективних спогадів [3, с. 291–292]. К. Кольбель та Ю. Штрауб, зазначаючи довгий шлях розвитку уявленн про пам'ять у науці та філософії, вказують на практичну і теоретичну неможливість інтегрувати всі наявні нині підходи в галузі досліджень пам'яті в певній «супертеорії», що охоплює дослідження пам'яті в різних науках. Незважаючи на те, що потреба в такій теорії очевидна, це неможливо через погану сполучуваність досліджень пам'яті й непридатність результатів для компаративного аналізу. Дослідники вказують на необхідність діалогу як форми співвіднесення методологій дослідних програм «memory studies» [4, с. 14]. Підтримуючи загальні тенденції процесуального розуміння культурної пам'яті, А. Ерл та А. Рігні висловили думку, що процес колективного згадування є дуже складним і високодинамічним, відбуваючись на трьох взаємопов'язаних рівнях:

1) «об'єктивних», або «даних» суспільству умовах процесу згадування, що включає в себе як форми зберігання і передачі знань, так і соціально-громадські структури суспільства;

2) «суб'єктивних» або особливих і спеціальних культур спогадів, куди слід зараховувати відносини влади, політичні інтереси процесу згадування, різні «техніки згадування», орієнтовані на інтереси людей;

3) безпосередніх спогадів, які організуються за спеціальним сценарієм і проявляють себе, як правило, в конкретній «практиці згадування» [12, р. 34].

Не можна не згадати й А. Варбурга, який застосовує мистецтвознавчий та семіотичний підходи для пояснення культурної пам'яті. Він розглядає твори мистецтва як свого роду сховища пам'яті. На думку дослідника, артефакти є «образотворчими символами» культури. Вони були створені в певну епоху в певному суспільстві конкретним творцем і тому маніфестують соціальну й індивідуальну культурну ідентичність. Сенс культури розкривається через деталі, які є, як вважає Варбург, її головним засобом вираження, і завдяки деталям можна скласти уявлення про предмет загалом [5, с. 24]. Ще один відомий дослідник, П. Коннертон, розглядає культурну пам'ять як спільну пам'ять багатьох людей, що виникає на стику власне особистісної, когнітивної пам'яті та пам'яті-звички. Вона нерідко слугує елементом політичної ідеології, що контролювана владою і втілюється в церемоніях/ритуалах вшанування, тілесних практиках. Коннертон спеціально наголошує на взаємозумовленості сприймання нинішнього й минулого, зафіксованого в індивідуальній та спільній пам'яті: «Теперішнє намагається в певний спосіб впливати на наші спогади про минуле..., минуле намагається впливати чи спотворювати наше сприйняття теперішнього» [9, с. 16]. Водночас пам'ять у такому трактуванні постає спільною матрицею минулого у свідомості одного чи кількох поколінь [9, с. 17]. Тому особливість сучасного підходу до дослідження культурної пам'яті полягає в інтегруванні наявних теорій, критиці та аргументації певних положень. Бачення культурної пам'яті деталізується, зокрема, стосовно соціально-структурних відмінностей у відтворенні та ставленні до культурної пам'яті, що пов'язуються зі зміною епох та поколінь і відповідні трансформації в соціальних групах, взаємозалежністю культурної пам'яті із соціально-громадськими структурами в процесах згадування, різністю «матриць минулого» в різних поколінь тощо.

Культурна пам'ять як «спільна матриця минулого» є особливістю кожної соціальної структури й динаміки, відтворення цих структур, зокрема поколінь. У 1991 р. Н. Хоув та В. Штраус проаналізували історію США, приділивши особливу увагу ХХ ст., і виявили, що існують певні періоди, коли більшість людей мають схожі цінності. Такі періоди були названі «соціальними поколіннями», а підставою для схожих цінностей є переживання одних і тих самих історичних подій у приблизно однаковому віці, єдині переконання та моделі поведінки, відчуття причетності до цього покоління [10, с. 94]. Цінності покоління Y (1985–1999 р.н.) продовжують формуватися і нині. Події, що впливали на них, – це розпад СРСР, теракти і військові конфлікти, атипова пневмонія, розвиток цифрових технологій. Їх технограмотність має зовсім інакший характер, ніж у попередніх поколінь; для них менш важливі всесвітньо відомі компанії та бренди, бо цікавлять їх місця та речі, які більшою мірою відображають їх індивідуальність. При цьому, крім власного таланту, для них важливі питання

відповідальності за компанію, за регіон, за країну тощо. Покоління Z (2000–2020 р.н.) відрізняє, перш за все, те, що серед цінностей для них на першому плані – сім'я і дружба, важливими є любов, кар'єра і гроші. Те, що попередні покоління називали «новими технологіями» або «технологіями майбутнього», – для покоління Z вже дійсність. Це перше покоління, яке повністю народилося за часів глобалізації, але, незважаючи на це, значна його частина виступає проти буму технологій і хоче прожити «справжнє» життя [7, с. 84–85]. Теорія культурної пам'яті і теорія поколінь перегукуються в певних аспектах, зокрема у визначенні ціннісної та світоглядної спільності соціальних груп. У контексті теорії поколінь Хоува та Штрауса важливу роль відіграє культурна пам'ять у інтерпретації А. Ассман. Динаміка пам'яті суспільства визначається зміною поколінь: «Кожна така зміна, яка відбувається приблизно з тридцятирічним періодом, помітно зрушує в суспільстві профіль його спогадів. Позиції, які раніше панували або вважалися репрезентативними, поступово переміщуються від центру до периферії» [1, с. 15]. Тому покоління в аспекті способу організації та відтворення культурної пам'яті є актуальним об'єктом дослідження. До того ж ставлення сучасної української молоді до культурної пам'яті переломлюється кризою низку несприятливих явищ. Українське суспільство переживає період трансформації, що зумовлює кризу культурної ідентичності, проявляється в культурно-історичній некомпетентності молоді та сприйнятті звичаєво-обрядової складової частини культури як анахронізму. Причинами означеного є складні умови формування української державності за глобалізації. Зокрема, провідну роль у наслідуванні культури та баченні давнього минулого мають ЗМІ. Незахищеність молоді від інформаційного впливу новітніх каналів комунікації додає незахищеності й українській культурі – перебуваючи у стадії становлення, вона не витримує конкуренції із, зокрема, американською культурою, що видається привабливою через поверхневе знайомство з нею. Як наслідок, ставлення молоді до власної культурної пам'яті формується в умовах потужного зовнішнього впливу, хоча механізми відтворення та збереження автентичної культурної пам'яті, як і оцінки щодо неї, є важливими факторами існування усіх соціальних інститутів за формування української державності та консолідації української нації.

Мета статті. Цілями статті є розвідкове виявлення соціально-структурних відмінностей у ставленні до культурної пам'яті у представників поколінь Y та Z та визначення основних тенденцій у змінах механізмів її організації в межах одного покоління.

Виклад основного матеріалу. Однією з авторок цієї статті (Д.В. Калашнєвою) було проведено розвідкове електронне поштове опитування (анкетування). З огляду на необхідність дотримання умов карантинних заходів це було найрелевантнішим методом отримання даних. Респондентами стали: 1) студенти-випускники

освітнього ОКР «бакалавр» спеціальності «Соціологія» Київського національного університету імені Тараса Шевченка (32 особи, опитані з 14 по 21 квітня 2021 р., 100% респондентів належать до покоління Y, тобто народилися в 1985–1999 рр.); 2) учні 9–10 класів спеціалізованої школи № 173 м. Києва (40 осіб, опитані з 15 по 20 квітня 2021 р., 100% респондентів належать до покоління Z, тобто народилися у період після 2005 р.). Авторка цікавилася думками стосовно державних та релігійних свят, національно-культурної специфіки українського народу у формі звичаїв та обрядів, смаків та вподобань повсякденного життя, участі в громадській просвітницькій діяльності, мовним питанням та символікою.

Відповідно до результатів анкетування *студентів*, 100% із них пишасться *історичним минулим України* та виявляє ознаки елементарного ознайомлення з ним. Умогивованість *вивчення історії України* у ВНЗ є абсолютною для 73% опитаних, проте частина опитаних не вбачає необхідності вивчення історії України в університеті, аргументуючи це: 1) непотрібністю повторення шкільного курсу в рамках університету (12%); 2) опосередкованому взаємозв'язку дисципліни предмету (15%). Отже, більшість, скоріше за все, розуміє значення історії України для власного становлення як освіченої особистості та свідомого громадянина України, проте певна категорія опитаних студентів не усвідомлює цього, що свідчить про зміни цінностей під впливом глобалізації (орієнтація на те, що дає швидкий результат, профілізацію діяльності). 94% опитаних *святкують Різдво*, проте 97% не колядують: опитані студенти вважають традиції важливими та поважають їх, проте *колядування* сприймається більше як забавка, аніж традиція, й асоціюється з дітьми. *Вишиванка* як символ українського народу зустрічає повагу у 100% опитаних студентів, 9% вдягають вишиванку на свята. *Спілкування державною мовою* доводить її вагомість у студентському середовищі: 93% спілкуються нею в повсякденному житті, 7% спілкуються за потреби (під час занять, зокрема). Отже, мова як засіб транслювання культурної пам'яті отримує майже однозначне визнання, проте читати українською полюбає вже менша частка опитаних студентів (72%), що свідчить або про недостатню представленість україномовної літератури на українському ринку, або про «білінгвальну байдужість» (володіння російською мовою спрощує пошук літератури для читання). Серед *джерел отримання інформації* (іншими словами – каналів потенційної трансляції культурної пам'яті) в опитаних студентів особливе місце займають університет (60%) та самостійні пошуки через Інтернет (34%), із великим відривом ідуть розповіді родичів та знайомих (6%), а пошук інформації в літературі взагалі залишився незатребуваним. Превалювання просвітницьких заходів університету підтверджує його особливу роль як носія і транслятора культурної пам'яті в студентському середовищі,

адже через організовані університетом просвітницькі заходи студенти дізнаються і про минуле своєї держави. Проте якщо говорити про звичаєво-обрядову складову частину, то університет у цьому плані значно поступається родині: основну інформацію про звичаї та обряди (і, ймовірно, роз'яснення незрозумілих моментів етнокультурної специфіки України) опитані студенти отримують саме в колі родичів та знайомих (50%), наступне місце займає пошук в Інтернеті (25%), і лише після пошуку інформації в літературі (16%) зазначено університет (9%). Більшість опитаних студентів (78%) не вважає доцільною участь у підготовці та проведенні університетських заходів просвітницького типу чи святкових, приурочених до певної дати, якщо вони прямо не пов'язані з їх діяльністю (дослідницькою, навчальною чи робочою). Дехто вважає це важливим компонентом активної громадянської позиції (14%) або цікавим способом випробовування своїх талантів та вмій (9%). Отже, ставлення опитаних студентів до культурної пам'яті загалом має більше позитивних рис, ніж негативних (превалювання української мови, повага до державної символіки, зацікавленість в етнокультурні українського народу). Водночас наявні і негативні тенденції – зокрема, недостатня увага до культурно-історичного розвитку особистості. Опитані студенти націлені на миттєвий результат та зосереджуються на необхідному «тут і зараз».

Як і студенти, всі опитані *учні* (100%) пишуться *історією України*, знайомі з *видатними історичними постатями та культурними діячами в українській історії*. Важливість знання історії теж загалом не потребує аргументації: 67% опитаних учнів визнають важливість вивчення історії, проте 28% вважають, що її важливість переоцінена і в сучасному світі є можливість будь-коли ознайомитися з необхідними історичними даними, і 5% не вважають за потрібне вивчати історію взагалі. Звісно, покоління Z зростає в умовах потенційного доступу до майже будь-якої інформації, що стає приводом до сумнівів у необхідності вивчення історії, проте це є результатом нерозуміння ваги цієї дисципліни, викривленому розумінні історичної науки як «набору дат і фактів». 86% опитаних вважають *колядування* важливою традицією українського народу та слідує їй, лише 5% їй не слідує, а 9% вважають дитячою забавкою. Ставлення до *колядування* як до гри може бути продиктоване особливостями підліткової психіки (пов'язаними з бажанням «дорослішання») та позбавлення атрибутів дитинства). *Вишиванку* на свята чи певні святкові заходи одягають 29% опитаних учнів, 11% можуть одягнути вишиванку без жодної причини, 45% більше люблять зручний одяг і комфорт, ще 11% вибирають святковий одяг без вишиванки. *Українська мова* має ключову роль у спілкуванні: 77% стверджують про використання української мови як мови спілкування не тільки в школі, а й поза школою, в міжособистісному спілкуванні та вдома. Більшість опитаних учнів отримує *інформацію про минуле, традиції, звичаї українського народу*

завдяки Інтернету (76%), частка інших варіантів вирішення проблеми незнання історичної інформації несуттєва: 14% дізнаються через шкільні заходи, 5% – через відповідну літературу, ще 5% – від родичів та знайомих. *Звичаєво-обрядова складова частина культурної пам'яті* переважно сприймається через Інтернет (64%) та родичів і знайомих (18%), шкільні заходи та література відіграють незначну роль (вибрані в 11% та 7% відповідно). Що ж стосується актуалізації та засвоєння культурної пам'яті в процесі *підготовки та проведення шкільних заходів та свят*, то опитані учні виявляють у цьому відношенні достатньо високу активність: 34% займаються тією чи іншою позакласною діяльністю, 53% відвідують гуртки. Отже, у ставленні опитаних учнів до культурної пам'яті загалом більше позитивних рис: вони розмовляють державною мовою, більш прихильно (порівняно з опитаними студентами) ставляться до українських символів та зацікавлені історичним минулим України. Негатив проявляється в надмірній залежності від новітніх засобів трансляції культурної пам'яті, покладанні на їх «усезнання», бо Інтернет є головним джерелом інформації про минуле України, українські звичаї й обряди. Проте Z-репрезентанти вирізняються активною творчою та громадською діяльністю, їх потреба в соціалізації та пошуці себе актуалізує різні аспекти надбання культурної пам'яті і міцніші зв'язки з різними соціальними інститутами.

Висновки і пропозиції. Пам'ять є універсальним способом збереження інформації минулих поколінь для поколінь майбутнього, і кожна культура визначає «свою парадигму» того, *що* слід пам'ятати і *як* слід пам'ятати. Культурна пам'ять як форма колективної пам'яті передбачає наявність структури зберігання і відтворення знань, залежність від запитів соціальних груп. Вона постійно змінюється, а отже, передбачає постійне перепрочитання й реінтерпретацію. Ознайомлення з теорією культурної пам'яті Я. Ассмана та А. Ассман і теорією поколінь Н. Хоува та В. Штрауса дає підстави говорити про ставлення до культурної пам'яті як чинник диференціації поколінь. Соціально-структурні відмінності у ставленні до культурної пам'яті є наслідком різниці культурного базису формування світогляду, ритуально-звичаєвого укладу та «опрацювання» фактів і подій у межах різних соціальних груп, зміни епох та «матриць минулого». Емпіричний етап дослідження соціально-структурних відмінностей у ставленні до культурної пам'яті представників поколінь Y та Z шляхом поштового опитування з огляду на найбільш вразливі об'єкти зовнішнього культурного впливу найдоречніше було спрямувати на такі площини для майбутнього порівняльного аналізу, як історія України, найзнаковіші традиції та слідування їм, джерела отримання знань етнокультурного та історико-культурного характеру, державні символи, українська символіка та мова.

Виявилося, що загалом опитані представники покоління Y поважають історію України, проте не розуміють її практичного значення для

життя, цікавляться етнокультурною специфікою українського народу, його звичаями та обрядами, в отриманні просвітницьких знань довіряють навчальним закладам чи іншим спеціалізованим інституціям, з'ясовують необхідну для себе звичаєво-обрядову інформацію за допомогою Інтернету, водночас більшою мірою довіряючи ВНЗ та родині й знайомим, розмовляють українською і поважають українську символіку, але з актуалізацією та засвоєнням культурної пам'яті, для чого важливо застосовувати набуте знання на практиці – ситуація явно несприятлива. Представники покоління Z переважно поважають історію України та не бажають вдаватися до критики щодо її присутності в навчальному процесі, цікавляться українськими звичаями та наслідують їх, проте захоплені певною автономією в навчанні і здатні цілком задовольняти свої пізнавальні потреби через новітні технології (Інтернет). Спільними рисами опитаних представників поколінь Y та Z є повага до української мови та її використання в різних сферах життя, повага до українських свят та українського минулого. Представники обох поколінь переважно дізнаються про звичаї та обряди українського народу завдяки допомозі родини та знайомих, проте знання представники покоління Y більшою мірою отримують через спеціалізовані установи та ВНЗ, аніж через Інтернет, тоді як представники покоління Z можуть не потребувати посередників у процесі отримання знання, усю необхідну інформацію знаходячи самостійно. Також порівняно з Y-репрезентантами Z-репрезентанти вирізняються більшою стійкістю культурно-історичного, етнокультурного та національного світогляду. До подальших дослідницьких перспектив, окрім переходу від розвідок до фундаментальніших досліджень, можна зарахувати, зокрема, включення в них покоління Alpha. Це покоління, його цінності і ставлення до культурної пам'яті ще не отримали гідного опрацювання.

Список використаної літератури

1. Ассман А. Длинная тень прошлого: Мемориальная культура и историческая политика. Москва : Новое литературное обозрение, 2014. 328 с.
2. Ассман Я. Культурная память. Письмо, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности. Москва : Языки славянской культуры, 2004. 368 с.
3. Брубейкер Р. Этничность без групп. Москва : Издательский дом Высшей школы экономики, 2012. 418 с.
4. Буллер А., Линченко А.А. Культурная память как предмет философского осмысления. *Диалог со временем*. 2019. Вып. 66. С. 5–18.
5. Варбург А. Великое переселение образов. Москва : Азбука-классика, 2008. 416 с.
6. Вербицька П. Культурна пам'ять як чинник конструювання ідентичності в умовах трансформації українського суспільства. *Historical and Cultural Studies*. 2018. Vol 5. No 1. P. 15–22.

7. Єрмоленко А.Б. Розвиток національного освітнього простору в контексті надбань Теорії поколінь. *Вісник національного університету оборони*. 2014. № 3. С. 82–87.

8. Киридон А.М. Студії пам'яті в Україні: діапазон предметного поля / Теоретико-методологічні засади дослідження історичної пам'яті: збірник наукових праць / За заг. ред. Кудряченка А.І. Київ : Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2019. С. 76–89.

9. Коннертон П. Як суспільства пам'ятають. Київ : Ніка-центр, 2004. 184 с.

10. Ожиганова Е.М. Теория поколений Н. Хоува и В. Штрауса. Возможности практического применения. *Бизнес-образование в экономике знаний*. 2015. № 1. С. 94–97.

11. Хальбвакс М. Социальные рамки памяти. Москва : Новое издательство, 2007. 348 с.

12. Erll A., Rigney A. Introduction: Cultural Memory and its Dynamics / In: Erll A., Rigney A. *Mediation Remediation, and the Dynamics of Cultural Memory*. Berlin, New York: De Gruyter, 2009. <https://doi.org/10.1515/9783110217384.0.1>

Kalashnova D. V., Tashchenko A. Yu. Sociostructural differences in attitude towards cultural memory

The article presents the results of an exploratory study of sociostructural differences in attitude of the representatives of Y and Z generations towards cultural memory. This is the beginning of solving a significant problem in the sociological dimension. Today's theories of cultural memory belonging to J. Assman, A. Assman, the "Memories Culture" group at the University of Giessen, R. Brubaker, C. Kölbl and J. Straub, A. Erll and A. Rigney, A. Warburg, P. Connerton were considered. Also, the sociostructural aspect of cultural memory in the context of N. Howe and W. Strauss generations' theory was analyzed. The main points of their generations' theory are fully combined with the main points of A. Assman theory of cultural memory. The cultural memory as a form of collective memory involves the presence of structures for preserving and reproducing knowledge as well as the dependence on the needs of different generations. The last thing mentioned becomes one of the factors of differentiation. The graduated students' example revealed the peculiarities of generation Y attitude towards cultural memory, and the high school students' example revealed the peculiarities of generation Z attitude towards cultural memory. After conducting an e-mail survey, a comparative analysis of the attitude towards cultural memory was made. Their common features were shown, namely: respectful use of the Ukrainian language in various life spheres, respect for the Ukrainian high days and the Ukrainian past, skills of mastering knowledge about the authenticity of Ukrainians, their culture and history. However, the forms of expression and actualisation of this attitude differ among the representatives of Y and Z generations studied in relation to such criteria as the desires to critically comprehend the past, to follow the traditions of Ukrainians, to use the Ukrainian symbols.

Key words: cultural memory, generation Y, generation Z, history, traditions, customs, rituals, language.

УДК 316.343.226:343.9-053.6
DOI <https://doi.org/10.32840/2707-9147.2021.90.3>

О. Б. ОРОС

кандидат соціологічних наук,
доцент кафедри соціології та соціальної роботи,
Ужгородський національний університет

МІКРОСОЦІОЛОГІЯ НАСИЛЬСТВА ТА АГРЕСІЇ ЗА УЧАСТЮ ПІДЛІТКІВ

У статті зазначено, що в умовах швидких соціальних змін виникає потреба мікросоціологічного аналізу проявів насильства та агресії серед підлітків. Мікросоціологічний підхід до вивчення проблеми дозволяє виявити мікроінтеракційні аспекти насильства, так би мовити розглянути конкретну ситуацію «тут і зараз». Такий підхід має цінне практичне значення для розуміння, прогнозування та запобігання ситуацій насильства та проявів агресії.

З метою мікросоціологічного аналізу насильства та агресії серед підлітків нами проведено дослідження у листопаді 2020 – січні 2021 р. з використанням Google Forms. У нашому дослідженні використано метод вибірки керованої респондентами (RDS). Загальний розмір вибірки становив 998 підлітків 12–17 років. Дані оброблено за допомогою програми SPSS 22. Для статистичного аналізу використовувався метод кореляційного аналізу Пірсона.

За результатами дослідження більшість підлітків у ситуаціях, які провокують злість, та в конфліктних ситуаціях частіше застосовують вербальну пряму агресію, аніж фізичне насильство. Згідно з теоретичною моделлю для відтворення ситуацій із проявами фізичного насильства необхідно, щоб збіглися всі вище перераховані складники: ситуацію, що склалася, підліток вважає загрозливою (сприймає її вороже, тобто є ворожий дискурс щодо ситуації), природно виникає потреба захисту свого «Я»; підліток відчуває ворожі емоції (страх, злість, огиду); у поведінковому репертуарі підлітка переважають насильницькі сценарії поведінки, які вже успішно апробовано ним раніше; ситуація включає можливість подолання бар'єра конфронтаційної напруги та страху перед насильством. Наше дослідження виявило, що більшість підлітків залучені в ситуації насильства, проте з різною частотою і переважно в ролі спостерігачів. Більшість опитаних пояснюють необхідність застосування насильства потребою захисту. Третина підлітків підтверджує, що насильство спровоковано ситуативними чинниками. За твердженням респондентів, в емоції злості найчастіше поведінковою реакцією є крики. Ролі підлітків під час бійок (активний учасник (агресор), спостерігач, жертва) пов'язані з частотою участі в бійках, місцем події, вибором поведінкової реакції в гніві, а також мають гендерні особливості. Ролі підлітків під час активної прямої вербальної агресії пов'язані із частотою участі в ситуації психічного (емоційного) насильства та бійках, а також із вибором поведінкової реакції в гніві.

Ключові слова: насильство, агресія, мікросоціологія, підлітки, ситуація.

Значущі глобальні соціальні трансформації, які охопили весь світ, вимагають нових підходів до вивчення та розуміння соціальних явищ. Україна переживає кризу, пов'язану із ситуацією пандемії Covid-19, супутниками якої є стрес, паніка, соціальна та економічна невизначеність, тривожність та страх. Нині можемо говорити про зміни звичних соціальних практик, які пов'язані як із пандемією Covid-19, так і зі стрімкою діджиталізацією. У часи невизначеності та кризи відбувається сплеск девіантної поведінки, зокрема адиктивної (як втеча від реальності) та девіантних проявів насильства та агресії (як реакція на зміну звичного життя, яка спершу сприймається як загроза). Дослідники зазначають підвищений рівень агресії та потенційну небезпеку хвилі насильства [1; 2]. Насильство та агресія серед підлітків завжди викликали занепокоєння в суспільстві, відповідно, не викликає сумніву актуальність саме цього предмета наукових досліджень. Мікросоціологічний підхід до вивчення проблеми дозволяє виявити мікроінтеракційні аспекти насильства, так би мовити розглянути конкретну ситуацію «тут і зараз». Такий підхід має цінне практичне значення для розуміння, прогнозування та запобігання ситуацій насильства та проявів агресії.

В умовах стрімких соціальних змін виникає потреба мікросоціологічного аналізу проявів насильства та агресії серед підлітків.

Концепції насильства та агресії запропоновано Й. Гальтунгом, А. Бандурою, А. Бассом, А. Налчаджяном, Р. Бороном, Д. Ричардсоном, А. Реаном, К. Хорні, Б. Вейнгастом, Д. Нортон, Х. Хекхаузенем, С. Єніколовим, І. Кудрявцевим, К. Лоренцом. До проблеми насильства та агресії за участю підлітків зверталися Е. Руланн, Д. Олвеус, Г. Ковганич, В.М. Кудрявцев, Н.Ю. Максимова, Г. Міньковський, Г. Моргентан, Ю. Онишко, В. Оржеховська, Т. Федорченко, О.Б. Янчук, В. Юстицький І. Ігошев, К.А. Додж,

Агресія визначається як мотивоване завдання шкоди. Агресія – це мотивована поведінка, яка суперечить нормам і правилам існування людей у суспільстві та завдає шкоду об'єктам нападу (як людям, так і неживим предметам). Агресія завдає фізичну шкоду людям або ж психологічний дискомфорт [3]. Насильство на мікрорівні проявляється у формі свідомого впливу на особу шляхом застосування сили поза її волею та бажанням, що призводить до обмеження чи втрати нею можливостей для власного розвитку. Всесвітня організація охорони здоров'я визначає насильство як: навмисне застосування фізичної сили або влади, дійсне або у вигляді загрози, спрямоване проти себе або проти іншої особи, групи осіб або громади, результатом якої є тілесні пошкодження чи високий ступінь їх вірогідності, смерть, психологічна травма, відхилення в розвитку або різного роду збитки. Причому насильство в медичному аспекті класифікується за трьома типами: спрямоване проти самого себе, колективне і міжособистісне [4]. Здебільшого агресія та насильство збігаються за своїм змістом

чи наслідками. Відомий американський соціолог Р. Коллінз пояснює: «насильство потребує тих чи інших ситуаційних умов, в рамках яких воно може відбутися (чи не відбутися), поза будь-якою культурною мотивацією». Насильство майже завжди наштовкується на серйозні емоційні перепони (бар'єр конфронтаційної напруги). Людям зазвичай неприємно застосовувати насильство, існує ціла низка соціальних ритуалів для уникнення насильства. На думку автора, насильство проявляється виключно за обставин, які дозволяють цей конфронтаційний бар'єр подолати [5]. Серед підлітків найбільш поширеними є такі шляхи подолання бар'єра: кількісна перевага суб'єкта (чи суб'єктів) насильства над жертвою, що характерно для мобінгу, та явна фізична та емоційна перевага над жертвою, що характерно для булінгу [6]. А. Бандура пояснює насильство та агресію в рамках набутої в процесі соціального навчіння моделі поведінки, яка можлива тільки за певних соціальних умов [7]. В процесі соціалізації підлітки засвоюють різні сценарії поведінки (скрипти) і за нагоди намагаються їх реалізувати. Ті, які виявилися успішними, тобто призвели до бажаних результатів, скоріше за все буде включено до поведінкового репертуару підлітка [8]. При аналізі насильства та агресії також варто наголосити, що агресія та насильство є природною реакцією людини на загрозу [9]. У підлітковому віці агресія та насильство часто є реакцією в контексті захисту свого «Я» в широкому значенні. Сюди ж буде належати захист тієї частини реальності, яку підліток маркує як «моя». Оскільки для підліткового віку характерною особливістю є невизначеність щодо ідентифікації свого «Я» перш за все в соціальному контексті, відповідно, межі «Я» розмиті. Відповідно, більшість типових поведінкових реакцій у підлітковому віці базується на агресії. Оцінка ситуації та визначення її як загрозової, а також відповідне емоційне забарвлення спричинене ворожістю [10]. Р. Янофф-Бульман визначає ворожість в межах індивідуальних уявлень про картину світу, що є наслідком мікросоціальних процесів і залежить від конкретної культурно-історичної реальності [11]. Дослідження доводять корелятивний зв'язок ворожості із здатністю ідентифікації емоцій на обличчі. Вороже налаштовані учасники експерименту частіше визначали щасливе обличчя як нейтральне, а огиду ідентифікували як злість [12]. Хоча вороже сприйняття як поведінки іншої людини чи її особистості загалом потенційно може призвести до застосування фізичного насильства проти неї, все ж прояви вербальної агресії (активної чи пасивної) будуть застосовані у більшості випадків.

З метою мікросоціологічного аналізу насильства та агресії серед підлітків нами проведено дослідження у листопаді 2020 – січні 2021 р. з використанням Google Forms. Для формування вибірки анкету було розміщено на сторінках соціальної мережі «Facebook» та в групах учнів старших класів Viber із зверненням від дослідника. У нашому дослідженні використано метод вибірки керованої респондентами (RDS).

Первинні респонденти, рекрутинг яких здійснювався представниками закладів освіти – вчителі старших класів (10 осіб) та студенти перших курсів та учні старших класів (30 осіб), які самі відповідали на запитання і зверталися до друзів із проханням відповідати на запитання анкети, тобто одночасно виступали і респондентами і рекрутерами. Вторинні респонденти – діти підліткового віку 12–17 р. Анкета складається з трьох блоків: соціально-демографічний блок та проблемні блоки, які орієнтовані на виявлення складових ситуацій насильства та агресії серед підлітків. Дані оброблено за допомогою програми SPSS 22. Для статистичного аналізу використовувався метод кореляційного аналізу Пірсона. Загальний розмір вибірки становив 998 підлітків 12–17 років. 54,6% респондентів проживають у селі, 9,6% у районному центрі, 15,6% у Мукачевому та 20,2% в Ужгороді, (які є найбільшими містами області). Серед опитаних 37,8% хлопців та 62,2% дівчат. Віковий розподіл респондентів такий: 17 років – 33,2%; 16 років – 17,8%; 15 років – 15%; 14 років – 15%; 13 років – 10,7%; 12 років – 8,2%. Слід зауважити, що діти старшого підліткового віку охочіше відповідали на запитання анкети, молодші підлітки частіше відмовлялися від участі в опитуванні через побоювання наслідків та недовіру, хоча рекрутери наголошували на анонімності участі в дослідженні та виключно науковому інтересі автора анкети. Така ситуація вкотре виявляє високий рівень латентності досліджуваної проблеми.

За даними соціологічного дослідження у 2018 році третина підлітків брала участь у бійках [13]. Результати нашого дослідження виявилися ще більш приголомшливими – 55,9% підлітків Закарпаття безпосередньо брали участь у бійках: дуже рідко, один чи два рази на рік – 39,4%; кілька разів на місяць – 9,2%; кілька разів на тиждень – 4,6%; кожного дня 2,6%. Окрім цього, 44,1% підлітків вказали, що ніколи не брали участі в бійках. Очікуваними були результати щодо гендерного розподілу учасників бійок, але несподіваними щодо частоти участі в бійках дівчат. Хлопці частіше є учасниками бійки, ніж дівчата (більшість хлопців вибрали варіанти «кілька разів на місяць» та «кілька разів на тиждень»). Проте серед дівчат більше тих, хто вибрали варіант «Так, кожного дня».

Отримані результати дослідження дозволили зробити висновки щодо рівня залучення підлітків у ситуації психічного (емоційного) насильства. Кожен другий опитаний підліток зазначив, що був учасником ситуації із проявами психічного насильства: 28,8% – один чи два рази на рік; 13,5% кілька разів на місяць; 6,8% кілька разів на тиждень; 2,8% кожного дня. 48% вказали, що ніколи не стикалися із психологічним насильством. Може скластися враження, що підлітки частіше беруть участь у бійках, ніж стикаються із психологічним насильством. Проте ми припускаємо, що сутність проблеми ускладнюється саме здатністю підлітків до ідентифікації психологічного насильства, вербальної та пасивної агресії, а також десенсибілізацією

щодо агресії серед підлітків. На нашу думку, ситуації з елементами агресії та психологічного насильства сучасні підлітки ідентифікують як звичні. Викликає занепокоєння ситуація, за якої насильство та агресія сприймаються як нормальне, звичне середовище через кількісну перевагу в повсякденному житті. Джерелом десенсібілізації може бути як реальне життя, так і ЗМІ, кіно, соціальні мережі та інші соціальні офлайн- та онлайн-взаємодії. Мікросоціологічний аналіз ситуації насильства неможливий без деталізації ситуативних умов, в яких відбувається насильство. Переважно ситуативні умови визначаються місцем насильницької події. Ми спитали підлітків про їх досвід локалізації фізичного та психічного насильства. На питання «Де найчастіше відбувається психічне насильство?» ми отримали такий відсотковий розподіл відповідей: 27,1% у школі; 26% «в Інтернеті»; 8,4% вдома; 7,5% на вулиці. Отримані відповіді на аналогічне питання щодо бійок значно відрізнялися від попередніх: 3,6% вдома; 27,9% у школі; 35,1% на вулиці; 33,5% в інших місцях, детальніше в Таблиці 1.

Таблиця 1
Відсотковий розподіл щодо місця події/проявів фізичного та психічного насильства

Місце події насильницьких ситуацій	Фізичне насильство	Психічне насильство
Вдома	3,6%	8,4%
В Інтернеті (соц. мережі, групи)	-	26%
У школі	27,9%	27,1%
На вулиці	35,1%	7,5%
В інших місцях (магазин, кафе, місця для розваг)	33,5%	31,1%

Для пояснення мікросоціальної детермінації насильства важливим є питання причинної зумовленості проявів фізичного насильства і відповіді на питання «Що саме спонукало підлітка в цю мить проявити фізичне насильство?». Отримані нами відповіді умовно можна розділити як відповіді на запитання «Чому?» та «Для чого?». Відповіді на питання «Чому застосовуєш фізичне насильство?» можна скоріше охарактеризувати як виправдання реактивної чи спонтанної активної фізичної агресії (прямого фізичного насильства). У відповідях на запитання «Для чого?» швидше вбачаємо раціональне пояснення акту насильства, використання його як інструменту для досягнення певних цілей (інструментальна агресія).

Відсотковий розподіл відповідей щодо причин фізичного насильства підлітків виявився таким: «Коли на мене нападають» – 70%; «Коли від мене щось вимагають» – 15,2%; «Коли мені погрожують» – 29,1%;

«По дурості» – 10,9%; «Коли п'яний» – 7,1%; «Коли накурений чи нанюханий» – 2,2%; «Коли дуже злий, розлючений» – 19,9%; «Розчарований, спустошений» – 5,8%; «Так навчили батьки» – 2%; «Так прийнято серед моїх друзів» – 1,6%; «Подобається бути головним» – 4,3%; «Щоб інші не думали, що я лох і нікчема» – 7,7%. На побутовому рівні розуміння насильства, очевидним видається його зв'язок переважно з емоцією злості, гніву. Однак дослідження ситуацій насильства свідчить, що базовою емоцією насильства є страх [5]. Твердження підлітків це підтвердили: більшість ситуацій, вказаних підлітками як причина фізичного насильства, передбачають емоційне забарвлення саме страхом, а не злістю. Ми спитали підлітків «Що найчастіше застосовуєш проти інших осіб, коли злий?». За твердженням підлітків, фізичне насильство виступає засобом зняття емоційної напруги злості тільки в десятої частини з них. Отримані нами відповіді мають такий відсотковий розподіл: удари – 7,5%; стусани – 3,3%; погрози – 9,9%; крики – 43,3%; нічого – 36%.

Важливим елементом для розуміння ситуацій насильства та агресії серед підлітків є рольова диспозиція учасників. Помилковим є уявлення, що ролі в ситуації насильства та агресії лише дві: агресор (транслятор насильства) та жертва. Більшість підлітків залучені в такі ситуації в ролі спостерігачів. Саме спостерігачі можуть опосередковано чи безпосередньо здійснювати вплив на спалахи та тривалість проявів насильства та агресії. Спостерігачі створюють певну мікросоціальну атмосферу насильницьких ситуацій і можуть бути як активними (кричати, рухатися, стукати, аплодувати), так і пасивними (вдавати, що не звертають на прояви насильства увагу). Пасивних спостерігачів значно більше в загальній кількості свідків. Варто зауважити, що конкретні ситуації насильства серед підлітків часто також передбачають наявність кількох пасивних свідків, адже більшість відтворюється у вельми людних місцях. Чому ж вони дають мовчазну згоду на прояви насильства? Найімовірніше пояснення – це страх та тривога за свою безпеку у справді загрозливих ситуаціях, наприклад із застосуванням специфічних знарядь (кастет, палиці, біти, газ, пляшка) або навіть вогнепальної зброї. Проте такі ситуації зустрічаються сьогодні не так вже і часто, серед підлітків переважають бійки голіруч, а більшість спостерігачів все одно пасивно спостерігають і волюють стояти осторонь. Е. Руланн пояснює такий феномен обставиною «фіктивної норми», коли для кожного свідка ситуація насильства є неприйнятною, але він вважає, що це нормально для інших, тому пасивно спостерігає [14]. Р. Коллінз схильний пояснювати такі феномени в рамках «проблеми безкоштовного пасажера», коли кожен спостерігач сподівається, що втрутиться інший і йому не буде потрібно витратити власні ресурси для вирішення проблеми [15]. В обох вищезазначених випадках вони можуть виступати як каталізаторами насильства та агресії, так і інгібіторами. Спостерігачі можуть підтримувати агресора. У такому

випадку виявлена підтримка заохочуватиме нападника до рішучих дій. У ситуаціях підтримки жертви, спостерігачі можуть безпосередньо або опосередковано не допустити проявів насильства. Ми просили респондентів вказати свою роль саме в ситуаціях бійок (фізичне насильство) та прямої активної вербальної агресії (яка за наслідками найчастіше ідентифікується як психологічне насильство). На нашу думку, насильство та агресія в цих ситуаціях найбільш очевидні і частіше ідентифікуються підлітками як такі. Цікаво, що 64,6% підлітків визначили свою роль у ситуації бійок як спостерігач; 19,9% – активний учасник; 4,5% жертва; 10,9% – не брали участі в бійках. Ми з'ясували, що у ситуаціях проявів активної прямої вербальної агресії підлітки також найчастіше виступають у ролі спостерігача – 71,6%; 17,1% – активний учасник (з них 2,7% вибрали варіант із приміткою «люблю карати невдах»), що свідчить про високий рівень проактивної агресії); 11,2% – жертва. Більш детально проаналізувати значущість ролей підлітків у ситуаціях насильства можна відслідкувавши значимі корелятивні зв'язки між відповідними показниками та іншими змінними, які детально представлені в Таблиці 2.

Таблиця 2

Аналіз корелятивних зв'язків між ролями підлітків у ситуаціях фізичного насильства та вербальної агресії з іншими змінними

Змінні, з якими виявлено корелятивний зв'язок	Роль підлітка під час бійок	Роль підлітка під час активної прямої вербальної агресії
Роль підлітка під час бійок	.XXX	,258**
Частота участі в бійках	,387**	,225**
Частота участі в ситуаціях психологічного насильства	,043	-,051
Що найчастіше застосовуєш, коли злий?	,148**	,229**
Де найчастіше відбуваються бійки?	,119**	,011
Де найчастіше відбувається психологічне насильство?	-,027	,312**
Стать	,161**	,129**

Із Таблиці 2 видно, що наявний прямий корелятивний зв'язок між роллю підлітка під час бійок та частотою участі в бійках, тобто активні учасники (суб'єкти насильства) потрапляють у бійки частіше, ніж жертви (Таблиця 3). Активні учасники бійок, на відміну від спостерігачів та жертв, у гніві частіше застосовують удари та стусани. Це підтверджено ще одним прямим корелятивним зв'язком: між роллю підлітка в бійках та вибором поведінкової реакції в гніві ($r=0,148$; $p<0,01$).

Таблиця 3

Розподіл відповідей щодо частоти участі підлітків у бійках за роллю в таких ситуаціях (у %)

Роль підлітка в бійках	Участь підлітків у бійках				
	Кожного дня	Кілька разів на тиждень	Кілька разів на місяць	Один чи два рази на рік	Ніколи
Активний учасник	2	2,5	4	10,6	0,9
Спостерігач	0,3	1,3	4,5	26	32,3
Жертва	0,2	0,7	0,4	1,8	1,3
Не брав участі	0	0	0,3	1	9,6

Варто звернути увагу, що третина опитаних підлітків (спостерігачів) не визнали свою участь у бійках, але вказали роль «спостерігач», хоча могли вибрати варіант «не брав участі у бійках». Спостерігачі не лише здійснюють вплив на динаміку ситуацій насильства та агресії, але роль спостерігача у ситуації застосування фізичного насильства, безумовно, здійснює потужний вплив на самого підлітка.

Висновки. Отже, більшість підлітків у ситуаціях, які провокують злість, та у конфліктних ситуаціях частіше застосовують вербальну пряму агресію, аніж фізичне насильство. Згідно з теоретичною моделлю для відтворення ситуацій з проявами фізичного насильства необхідно, щоб співпали всі вище перераховані складові: ситуацію, що склалася підліток вважає загрозливою (сприймає її вороже, тобто є ворожий дискурс щодо ситуації), природно виникає потреба захисту свого «Я»; підліток відчуває ворожі емоції (страх, злість, огиду); у поведінковому репертуарі підлітка переважають насильницькі сценарії поведінки, які вже успішно апробовані ним раніше; ситуація включає можливість подолання бар'єра конфронтаційної напруги та страху перед насильством. Наше дослідження виявило, що більшість підлітків залучені в ситуації насильства з різною частотою і переважно в ролі спостерігачів. Більшість підлітків пояснюють необхідність застосування насильства для захисту, третина підлітків підтверджують, що насильство спровоковано ситуативними чинниками. За вибором підлітків поведінковою реакцією в емоції злості найчастіше є крики. Роль підлітка під час бійок (активний учасник (агресор), спостерігач, жертва) пов'язана з частотою участі у бійках, місцем події, вибором поведінкової реакції в гніві, а також має гендерні особливості. Роль підлітка під час активної прямої вербальної агресії пов'язана з частотою участі в ситуації психічного (емоційного) насильства та у бійках, а також роллю підлітка в цій ситуації та вибором поведінкової реакції в гніві.

Список використаної літератури

1. Brooks SK, Webster RK, Smith LE, et al. The psychological impact of quarantine and how to reduce it: rapid review of the evidence. *The Lancet* 2020; 395(10227): 912–920. [https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(20\)30460-8](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(20)30460-8)
2. Musek, J. Psychological effects of isolation and quarantine. Coping with Covid-19 [Internet]. 2020 Oct [cited 2021 Feb 19]. <https://doi.org/10.13140/RG.2.2.13337.65125>
3. Ениколопов С.Н., Чудова Н.В. Агрессивность и имплицитная теория насилия. *Прикладная юридическая психология*. 2017. № 2. С. 18–26
4. Норт Д., Волліс Дж., Вайнгест Б. Насильство та суспільні порядки / пер. з англ. Т. Цимбал. Київ : Наш формат. 2017. 352 с.
5. Randall Collins. *Violence: A Micro-sociological Theory*. Princeton University Press. 2008. 584 p.
6. Орос О.Б. Легітимізація мобінгу серед дітей: спроба аналізу проблеми. *Габітус: науковий журнал*. 2020. Т. 1 (13). С. 93–97.
7. Bandura A, Walters RH. *Adolescent aggression; a study of the influence of child-training practices and family interrelationships*. New York : Ronald Press 1959. 475 p.
8. Huesmann, L.R., Moise, J. (1996). *Media violence; A demonstrated public threat to children*. Harvard Mental Health Letter, Vol. 12.
9. Lorenz K. *On Aggression*. Psychology Press. 2002. 295 p.
10. Buss, A. H. Physical aggression in relation to different frustrations. *The Journal of Abnormal and Social Psychology*, 1963. 67(1), p. 1–7. <https://doi.org/10.1037/h0040505>
11. Jannof-Bulman R. *Assumptive Worlds and the Stress of Traumatic Events*. *Social Cognition*. 1989. 7(2). DOI:10.1521/soco.1989.7.2.113
12. Ениколопов С.Н., Кузнецова Ю.М., Чудова Н.В. Агрессивность и неспособность понимать чужие эмоции. *Психологическая наука и образование*. 2013. № 4. С. 97–102
13. Аналітичний звіт за результатами дослідження в рамках проекту «Підлітки поза увагою: поліпшення доступу до інтегрованих ВІЛ-сервісних послуг для вразливих підлітків в Україні» / Балакірева О.М., Шевченко С.Л. та ін. Київ : МБФ «Альянс громадського здоров'я», МБФ «СНІД Фонд Схід-Захід» (AFEW-Україна), 2019. 60 с.
14. Руланн Э. Как остановить травлю в школе: психология моббинга / пер. с норв. Москва : Генезис, 2012. С. 119.
15. Randall Collins. *Sociological Insight: An Introduction to Non-obvious Sociology*. New York: Oxford University Press. 1992. 216 p.

Oros O. B. Microsociology of violence and aggression involving adolescents

The article states that in the conditions of rapid social changes there is a need for microsociological analysis of manifestations of violence and aggression among adolescents. Microsociological approach to the study of the problem allows to identify micro-interactive aspects of violence. So to speak, to consider a specific situation "here and now". This approach is of valuable practical importance for understanding, predicting and preventing situations of violence and aggression.

In order to microsociologically analyze violence and aggression among adolescents, we conducted a study in November 2020 - January 2021 using Google

Forms. Sampling Method - Respondent-Driven Sampling (RDS). The total sample size was 998 adolescents 12-17 years. The data were processed using SPSS 22. Pearson's correlation analysis method was used for statistical analysis.

According to the study, most adolescents in situations that provoke anger and (or) conflict situations are more likely to use verbal direct aggression than physical violence. According to the theoretical model, to reproduce situations with manifestations of physical violence, it is necessary that all the above components coincide: the adolescent considers the situation threatening (perceives it as hostile, there is a hostile discourse on the situation), naturally there is a need to protect his "I"; the teenager feels hostile emotions: fear, anger, disgust; the adolescent's behavioral repertoire is dominated by violent scenarios of behavior that have been successfully tested by him before; the situation includes the possibility of overcoming the barrier of confrontational tension and fear of violence. Our study found that most adolescents are involved in situations of violence, but with varying frequency and mostly as observers. Most respondents explain the need for violence by the need for protection. One third of adolescents confirm that violence is provoked by situational factors. According to the respondents, in the emotion of anger the behavioral reaction is screaming most often. The roles of adolescents during fights (active participant (aggressor), observer (victim) are related to the frequency of participation in fights, the scene, the choice of behavioral response in anger; and has gender characteristics. Adolescents' roles in active direct verbal aggression are related to the frequency of participation in mental and emotional violence and fights, as well as the choice of behavioral response in anger.

Key words: *violence, aggression, microsociology, adolescents, situation.*

УДК 316. 012

DOI <https://doi.org/10.32840/2707-9147.2021.90.4>

А. В. РУС-ПОЛТАВСЬКА
аспірантка кафедри соціології,
Запорізький національний університет

ЗМІНИ У СФЕРІ ЦІННІСНИХ УПОДОБАНЬ УКРАЇНЦІВ: АНАЛІЗ МОНІТОРИНГОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ 2011–2020 РР.

У статті проведено вторинний аналіз вибіркових даних моніторингових досліджень центру Разумкова (Інститут соціології НАН України), Київського міжнародного інституту соціології та Соціологічної групи Рейтинг щодо вивчення змін у сфері основних ціннісних потреб у житті українців (крім жителів Донецької, Луганської областей та Криму) за період 2018–2020 рр. Проведено вторинний аналіз даних досліджень проєкту «Світове дослідження цінностей» за 2011 і 2020 рр. Було досліджено ціннісні пріоритети громадян України особистого рівня: здоров'я, добробут, робота, освіта, пенсійне забезпечення, ціни і тарифи, рівень соціального захисту. На загальнонаціональному рівні було проаналізовано відповіді громадян із питань: безпеки, стабільності, демократії, економічного розвитку, ставлення до влади, упевненості громадян у завтрашньому дні. Статистичні зміни торкнулися майже всіх вибраних нами для аналізу груп цінностей. Згідно з загальнонаціональними дослідженнями за 2018–2020 рр. у всіх основних сферах життя українців значно погіршилося, особливо це стосується рівнів здоров'я, добробуту, соціального захисту, росту цін та тарифів. На думку українців, найменше негативних змін відбулося у сферах освіти і демократії. Щодо даних проєкту «WVS-2020» в Україні, то порівняно з 2011 р. українці стали більш щасливими, поліпилися їхні рівні здоров'я та добробуту, зменшилася частка українців, які вважають, що Україна – це не демократична країна, в якій не поважають права людини. Занепокоєність громадян питаннями освіти у своєму житті майже лишилась на тому ж рівні, погіршилася ситуація в питаннях роботи, безпеки, зростає недовіра громадян до влади. Зазначимо, що час досліджень охоплює періоди до надзвичайних подій, пов'язаних із пандемією і під час її, тому життя багатьох українців, які втратили роботу та частину доходу, стало ще гірше.

Ключові слова: система цінностей, ціннісна проблематика, цінності особистості.

Постановка проблеми. У сприйнятті українців ті зміни, що відбуваються сьогодні в Україні, викликають негативну спрямованість вїу СЦ особистості, що вимагає аналізу і опрацювання цієї проблематики.

Мета статті – провести порівняння змін у сфері ціннісних уподобань громадян України на основі моніторингових досліджень за період 2011–2020 рр.

Виклад основного матеріалу. Загальнонаціональний опитування центру Разумкова за 2018–2020 рр. [1–3]. Для аналізу динаміки ціннісних уподобань громадян України за період 2018–2020 рр. було використано результати трьох загальнонаціональних опитувань, проведених зусиллями соціологічних компаній: Київським міжнародним інститутом соціології, Українським центром економічних та політичних досліджень ім. О. Разумкова та Соціологічною групою «Рейтинг» за означений період. Відповідно до моделі соціологічного дослідження, респондентам пропонувалося позначити ступінь важливості певних цінностей у своєму житті. Деякі з ціннісних уподобань були виключені зі списку дослідження, бо згадуються тільки в одному з трьох досліджень. Наприклад, тільки в 2018 р. є дані про ставлення громадян України до масового виїзду українців за кордон (59%), зубожіння населення (51%), безвладдя, деградації населення (від 25%) та можливості екологічної катастрофи (20%) [1].

З усіх представлених у загальнонаціональних дослідженнях цінностях українців як об'єкти дослідження для проведення вторинного аналізу нами були вибрані 13 ціннісних уподобань особистості в сучасному соціумі. Респондентам було запропоновано відповідати на такі питання: «Які із перелічених проблем є зараз найбільш важливими?» [1] та «На Вашу думку, яким чином змінилося становище в Україні в таких сферах порівняно з початком року?» [2; 3]. Вибіркові дані моніторингових досліджень центру Разумкова наведені в Таблиці 1. Було проаналізовано думки громадян України щодо змін у сферах:

- особистого життя – здоров'я, добробут, оплата праці, рівень освіти, пенсійне забезпечення, ціни та тарифи, соціальний захист;
- на загальнонаціональному рівні – безпека, рівні стабільності і демократії, упевненість громадян у завтрашньому дні, економічний занепад та ставлення громадян до влади.

Таблиця 1

Вибіркові дані моніторингових досліджень центру Разумкова

Негативні зміни в Україні, на думку громадян		2018	2019	2020
1	Рівень добробуту	51	30,6	64,4
2	Охорона здоров'я	32	45,7	71,8
3	Оплата праці	52	30,6	55,8
4	Освіта	4	25,5	51,1
5	Зріст цін та тарифів	85	60,9	81,2
6	Пенсійне забезпечення	52	32,5	50,3

Продовження таблиці 1

7	Соціальний захист (соціальні виплати, допомоги, субсидії тощо)	11	43,5	65,6
8	Економічний занепад	59	27,5	76,4
9	Рівень стабільності	41	32,5	73,7
10	Рівень демократії	2	17,8	30,1
11	Ситуація зі злочинністю, безпека	33	29,3	49,2
12	Ставлення громадян до влади	-	25,3	64,4
13	Упевненість громадян у завтрашньому дні	-	35,6	68,8

Аналіз змін у ціннісній сфері особистого життя українців. За підсумками моніторингового дослідження 2018 року [1] констатуємо, що громадяни України найбільше стурбовані негативними змінами у сфері особистісних цінностей: зростанням цін на товари і підвищенням тарифів за комунальні платежі (85%), низьким рівнем зарплат (52%), пенсій (52%) та низьким рівнем роботи служб охорони здоров'я (32%). Майже половина опитаних вважають, що рівень доходу їхніх сімей став гірше (51%). І лише мала частина респондентів незадоволена падінням рівнів соціального забезпечення (11%) та освіти (4%).

Загальна тенденція змін, за підсумками 2019 року [2], дозволяє говорити про позитивну динаміку у багатьох ціннісних сферах, які ми аналізуємо. За оцінками опитаних, порівняно з попереднім роком, тільки в трьох із семи особистісних цінностях українців показники погіршилися (в дужках вказані дані за попередній рік):

- охорона здоров'я – 45,7% (32%);
- соціальний захист населення – 43,5% (11%);
- рівень освіти – 25% (4%).

На думку українців незначно погіршилася ситуація у сферах:

- рівень добробуту – 30,6% (51%);
- оплата праці – 30,6% (52%);
- пенсійне забезпечення – 32,5% (52%);
- зростання цін і тарифів – 60,9% (85%).

Моніторингове дослідження 2020 р., на противагу попередньому року, показує значне зростання негативних показників щодо всього переліку досліджуваних цінностей. За оцінками опитаних у 2020 р. значно погіршилися показники у всіх сферах особистого життя громадян України (в дужках вказані дані за попередній рік):

- рівень добробуту – 64,4% (30,6%);
- охорона здоров'я – 71,8% (45,7%);
- оплата праці – 55,8% (30,6%);
- рівень освіти – 51,1% (25,5%);

- зростання цін і тарифів – 81,2% (60,9%);
- пенсійне забезпечення – 50,3% (32,5%);
- соціальний захист населення – 65,6% (43,5%).

Усі показники перевищили навіть дані за 2018 рік. Так, рівень зростання цін і тарифів, який три роки був одним із найвищих, практично зрівнявся з даними 2018 року.

Рис. 1.

Аналіз змін у ціннісній сфері українців на загальнонаціональному рівні. На загальнонаціональному рівні в 2018 р. респонденти зазначили значне погіршення ситуації в трьох вибраних нами для дослідження, цінностях. Негативні зміни рівня демократії визначили лише 2% опитаних. У 2018 р. незадоволеність громадян у масштабі країни розподілилася таким чином: 59% громадян зазначили негативні зміни у сферах економічного падіння, незадоволені рівнем стабільності 41% та ситуацією зі злочинністю 33% громадян. Переконливих даних стосовно думки українців щодо впевненості в завтрашньому дні і ставленні до влади в дослідженні за 2018 р. ми не знайшли, тому не наводимо їх. У 2019 р. в аналізованому списку цінностей негативні зміни на рівні країни зазначили значно менше респондентів, ніж у попередньому році (в дужках вказані дані за попередній рік):

- економічний занепад – 27,5% (59%);
- рівень стабільності – 32,5% (41%);
- ситуація з злочинністю – 29,3% (33%);
- рівень демократії – 17,8% (2%);
- упевненість у завтрашньому дні – 35,6%;
- негативне ставлення до влади – 25,3%.

На загальнонаціональному рівні в 2020 р. всі показники (Рис. 2) перевищили рівень негативних змін за 2018 і 2019 рр. Наприклад, негативні зміни в економіці підскочили відразу майже в три рази – 76,4% (27,5% в 2019 р). Дані досліджень за 2020 р. порівняно з 2019 р. (в дужках вказані дані за попередній рік):

- економічний занепад – 76,4% (27,5%);
- рівень стабільності – 73,7% (32,5%);
- рівень демократії – 30,1% (17,8%);
- ситуація зі злочинністю – 49,2% (29,3%);
- ставлення громадян до влади – 64,4% (25,3%);
- впевненість громадян у завтрашньому дні – 68,8% (35,6%).

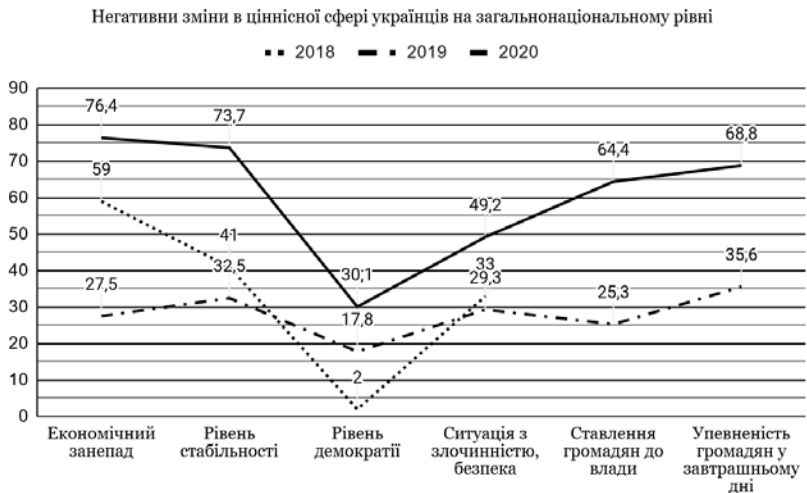

Рис. 2.

Аналіз даних показує, що за період 2018–2020 рр. в оцінках громадян переважає негатив у всіх з 13 запропонованих цінностей. Доводимо, що є показники, які за три роки змінилися більш ніж у два-три рази. Це стосується рівня освіти, який, на думку респондентів, двічі перевищив негативні показники попередніх років (4% – 25, 5% – 51%). Схожа тенденція спостерігається в погіршенні рівня демократії (2% – 17, 8% – 30,1%). У дужках наведені дані за 2018, 2019, 2020 роки відповідно.

Різкі зміни також спостерігаються в ставленні громадян до влади. У 2020 р. більш ніж удвічі виросла кількість опитаних, які негативно ставляться до влади (з 25,3% до 64,4%). Більшість українців (68,8%) не впевнені у завтрашньому дні. Позитивні зміни 2019 року (рівень добробуту, оплата праці, зріст цін та тарифів, пенсійне забезпечення,

економічний занепад та рівень стабільності) були значні (від 10% до 30%), але, як виявилось, тимчасовими.

У вищезгаданих дослідженнях [1–3] респондентам також пропонувалося відповісти на два питання: «Як змінилася ситуація в Україні за минулий рік?» та «Якщо говорити загалом, як Ви вважаєте, події в Україні розвиваються у правильному чи неправильному напрямі?» (Таблиці 2 і 3). Дані таблиць показують, що наприкінці 2020 р. близько 70% опитаних громадян вважають, що події в Україні загалом розвиваються у неправильному напрямі і ситуація змінилася на гірше. Лише 3% респондентів дотримуються думки, що ситуація в Україні покращилася.

Таблиця 2

Як змінилася ситуація в Україні за минулий рік

Якщо говорити загалом, як Ви вважаєте, події в Україні розвиваються у правильному чи неправильному напрямі?	12.2018	12.2019	12.2020
У правильному напрямі	12	44,2	16,5
У неправильному напрямі	78	35,8	66,8

Таблиця 3

Яким чином розвиваються події в Україні

Як змінилася ситуація в Україні за минулий рік	2018	2019	2020
Ситуація в Україні ніяк не змінилася	22	47	20
Ситуація в Україні змінилася на краще	5	14	3
Ситуація в Україні змінилася на гірше	67	29	71

Більшість громадян України вважає, що у всіх основних сферах життя становище погіршилося, хоча в 2019 році це зазначалося в меншій мірі, ніж в 2018 і 2020 роках. Але в 2019 році (Таблиця 2) більшість респондентів (47%) відповіли, що ситуація ніяк не змінилася порівняно з попереднім роком. Тому можна стверджувати, що ситуація залишилася на такому ж незадовільному рівні, а в 2020 р. навіть ці досить низькі показники ще погіршилися. Зазначимо, що стабільно високими залишаються показники «зростання цін і тарифів» (85%, 61%, 81%, відповідно, за 2018, 2019, 2020 рр.) [1–3].

Загальну динаміку змін добре видно на наведених рисунках 1, 2, які демонструють тенденцію до різкого погіршення життя громадян у всіх сферах життєдіяльності як на особистісному рівні, так і на

загальнодержавному. Якщо взяти загальну тенденцію, то з кожним роком ситуація в Україні погіршується порівняно з попереднім (також негативним) роком.

За результатами цього дослідження із багатьох ціннісних пріоритетів громадян України, які згадуються в моніторингових дослідженнях Центру Разумкова за 2018–2020 роки [1–3], нами було проаналізовано 13. Моніторингові дослідження охоплюють періоди, які пов'язані з пандемією (2019, 2020 рр.). Можливо, цим пояснюється різкий сплеск негативних змін саме в ці роки во всіх розглянутих нами сферах життєвих цінностей українців. Дослідження показало, що українців найбільше хвилюють негативні зміни у сферах особистого життя – здоров'я, добробут, ціни та тарифи, соціальний захист. На загальнонаціональному рівні – економічній занепад, рівень стабільності, упевненість громадян у завтрашньому дні. Ці дані корелюють із висновками Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи Національної академії наук України: «Ще влітку 2020 року Держстат опублікував дані, згідно з якими майже дві третини українців (65,3%) вважають себе бідними». Але за друге півріччя в умовах карантинних заходів, як вважає керівник Інституту демографії Е Лібанова, рівень бідності українців значно зріс [4].

Аналіз даних проєкту «Світове дослідження цінностей» («WVS-2020 в Україні») [5]. За підсумками проєкту «WVS-2020» були розглянуті такі групи цінностей: здоров'я, освіта, добробут, робота, безпека, економічний розвиток, ставлення до демократії, ставлення до влади (Таблиця 4.). Були проведені порівняння даних 2011 р. з даними 2020 р. Вибірка 2020 року репрезентує всю територію України, за винятком неконтрольованих українським урядом територій Донецької та Луганської областей та Автономної Республіки Крим, тому не є повністю зіставною з вибіркою 2011 р. [5]. Також внаслідок «Революції гідності» та через епідемію COVID-19 (2014, 2019, 2020 рр.) багато українців втратили частину доходу та поїхали за кордон, що так чи інакше вплинуло на результати дослідження проєкту «WVS-2020» в Україні [5]. Розглянемо докладніше ті цінності українців, які було нами вибрано для проведення вторинного аналізу.

Здоров'я. Незважаючи на труднощі, які переживають українці в наслідку та умовах пандемії (втрату роботи та зниження доходів), за даними дослідження, стан здоров'я українців порівняно з 2011 роком став трохи гарніше (було 37%, стало 45,4%). Також зменшилась частка тих, хто оцінював стан свого здоров'я як погане (13,4% порівняно с 17% в 2011 р.).

Освіта. Рівень занепокоєння дати дітям гарну освіту майже не змінився. Як в 2011 р., так і за підсумками опитування в 2020 р. більше половини українців (64,5%) хвилюються з приводу можливості дати гарну освіту своїм дітям.

Рівень добробуту. Фінансовим становищем свого домогосподарства та своїм життям загалом в 2011 р. були задоволені 70% респондентів, майже стільки в 2020 р. (68,7%). Порівнюючи дані дослідження

«WVS-2020» шостої та сьомої хвиль, можна сказати, що істотних змін порівняно з 2011 р. в Україні не виявлено, за винятком зменшення на 15,3% кількості українців, незадоволених своїм фінансовим становищем та життям загалом (було 74%, стало 58,7%).

Питання праці. В анкеті «WVS-2020» [5] багато запитань присвячено питанням праці. Але нами були розглянуті лише наступні три з усіх: важливість роботи, занепокоєння можливістю втрати роботи (але не знайти роботу) та рівність і різниця доходів громадян України. Відповіді учасників опитування на перші два питання дуже схожі, але майже не змінилися: важливість роботи для себе висловили близька 80% громадян, можливість втрати роботи турбує 64,3% респондентів. Навпаки, дуже змінилися думки респондентів щодо питання про рівність та різницю доходів. Якщо у 2011 р. 32% респондентів вважало, що доходи мають бути рівними, то в 2020 р. так вважають лише 7,7% громадян. Але виросла частка тих, хто вважає, що дохід українців «повинен бути значно вищим у випадку більш істотних індивідуальних зусиль» (було 4%, стало 18%).

Безпека. Ситуація зі злочинністю. Показники ступеня безпеки загалом не змінилися: як в 2011 р., так і в 2020 р. майже 74% респондентів почували себе «повністю» та «досить безпечно» [5]. Щодо злочинних подій, які відбувалися поряд із місцем проживання людини, то у 2020 р. частішали випадки продажу наркотиків на вулиці (на 3,5%) та втручання силових структур у життя людей (на 3,2%). Але зменшилися випадки грабежів і крадіжок (на 2,7%) та більш істотно (на 12%) випадки розпивання алкогольних напоїв на вулиці (з 51,2% до 39,2%). З метою підвищення своєї безпеки громадяни України також, як і в 2011 р., не носять із собою багато грошей (майже 78%), трохи частіше стали залишатися в темний час доби вдома (65,1%) та вдвічі частіше брати з собою якусь зброю (пістолет, ніж) (7,4%).

Економічне становище. 77,8% респондентів у 2011 р. вважали, що економічне зростання має бути стабільним та високим. Але в 2020 р. доля таких громадян становила трохи більш половини від усіх опитаних (53,3%) (Таблиця 4).

В анкеті «WVS-2020» [5] є запитання щодо ставлення респондентів до вибору пріоритету вирішення проблем навколишнього середовища і економічного зростання, відповіді на яке зіставляються у зрівнянні даних за 1996 та 2020 рр. Так, у 1996 р. лише 29% респондентів вважало, що економічне зростання і нові робочі місця найважливіші, навіть якщо навколишнє середовище від цього постраждає. Але у 2020 р. доля таких виросла до 43,9%.

Рівень демократії. У таблиці 4 бачимо ставлення респондентів до деяких характеристик демократії в Україні, вибраних нами для аналізу. На 7,3% громадян більше, ніж в 2011 р., вважають, що нині наша країна управляється демократично. Але цей показник був не дуже високим в 2011 р. – лише 21,9% респондентів вважали саме так. Ще істотніше

Таблиця 4

Вибіркові дані проєкту «WVS-2020 в Україні»

Співвідношення даних шостій 6 (2011 р.) та сьомої хвилі (2020 р.) проєкту «Світове дослідження цінностей» (WVS)		2011 (крім 5*)	2020
№ п/п	Група цінностей	Питання анкет	Відповіді респондентів
1	2	3	4
1	Стан здоров'я	Оцінка стану власного здоров'я	Гарне Погане Посереднє
2	Освіта	Занепокоєння дати дітям гарну освіту. Не враховані відповіді «нема відповіді» та «важко відповіді».	Не дуже та зовсім не турбує Дуже та дещо турбує
3	Задоволеність рівнем добробуту	Рівень задоволеності респондентів фінансовим становищем свого домогосподарства та своїм життям загалом. Не враховані відповіді «нема відповіді» та «важко відповіді»	Задоволені фінансовим становищем свого домогосподарства та своїм життям загалом. Незадоволені фінансовим становищем свого домогосподарства та своїм життям загалом
4	Питання праці. Рівень доходів	Занепокоєння можливістю втратити роботу, але не знайти роботу. Не враховані відповіді «нема відповіді» та «важко відповіді».	Не дуже та зовсім не турбує Дуже та дещо турбує
		Важливість роботи	Дуже важлива та скоріше важлива
		Різниця та рівність в доходах. Вибрані відповіді тільки тих респондентів, які повністю погоджуються із вказаним твердженням	Скоріше не важлива та зовсім не важлива Доходи має бути більш рівними Дохід має бути значно вищим у разі більш істотних індивідуальних зусиль
5	Економічне становище	Важливість високого рівня економічного зростання (перший вибір)	77,8
			Респ. %
			5
			37
			17
			45
			30,9
			63,9
			70
			74
			32,8
			64,4
			79
			21
			32
			4
			77,8
			6
			45,4
			13,4
			40,3
			29,8
			64,5
			68,7
			58,7
			32,6
			64,3
			81
			19
			7,7
			18
			53,3

Продовження таблиці 4

1	2	3	4	5	6
		Ставлення респондентів до першочерговості вирішення проблем навколишнього середовища і економічного зростання. * Порівняння даних для України за 1996 і 2020 роки. Не враховані відповіді «інше» та «важко відповідати».	Пріоритетом має бути захист довкілля, навіть якщо це спричинить сповільнення економічного зростання і скорочення робочих місць.	45	44,1
			Економічне зростання і нові робочі місця мають бути найважливішими, навіть якщо навколишнє середовище від цього постраждає.	29	43,9
		Наскільки безпечно Ви себе зараз відчуваєте?	Повністю безпечно та досить безпечно	74	74,6
		Як часто відбуваються певні події (крадіжки, грабежі) поблизу місця вашого проживання?	Не дуже безпечно та зовсім небезпечно	19,1	22,7
		Розпивання алкогольних напоїв на вулиці	Сума відповідей «дуже часто» та «досить часто»	16,8	14,1
		Ситуація зі злочинністю, безпека		51,2	39,2
		Втручання поліції або інших силових структур у приватні справи і життя людей		5,9	9,1
		Продаж наркотиків на вулиці	Не ношу з собою багато грошей.	9,9	13,4
		Що Ви робите з метою підвищення Вашої безпеки?	Ношу з собою ніж, пістолет або іншу зброю.	78,4	77,3
			Намагаюсь не виходити на вулицю пізно ввечері, вночі.	3,9	7,4
6				61,7	65,1

Продовження таблиці 4

1	2	3	4	5	6
7	Рівень демократії	Наскільки демократично управляється наша країна зараз	Демократично (сума відповідей пунктів 7–10 анкети WVS)	21,9	29,2
			НЕ демократично (сума відповідей пунктів 1–4 анкети WVS)	50,7	41,2
		Якою мірою в Україні поважаються права людини?	Повною мірою поважаються та деякою мірою поважаються	34,8	45,6
8	Недовіра громадян до влади	Президент України	Скоріше не поважаються та абсолютно не поважаються	65,2	54,4
		Верховна Рада України (парламент)	Сума відповідей «не дуже довіряють» та «зовсім не довіряють»	не було питання	61,5
		Кабінет Міністрів України (Уряд)		79,5	81,1
9	Оцінка респондентами тверджень щодо змін в суспільстві	Судова система		74,7	79,8
				74,8	78,2
		Суспільство має бути поступово змінено шляхом реформування.		-	47,2
10	Загалом можете сказати, що Ви щасливи?	Відповіді про бачення подальшого розвитку нашого суспільства.	Необхідно надійно захистити сучасне суспільство від впливу руйнівних сил.	-	32,7
			Готові до радикальних змін шляхом революційних перетворень.	-	12,6
			Так	68	78,3

відбулися зміни щодо питання дотримання прав особистості в Україні. Якщо в 2011 р. майже третина (34,8%) опитаних вважала, що права людини якось поважаються в Україні, то в 2020 р. таких стало набагато більше 45,6%. Але нині більше половини респондентів (54,4%) вважають, що в Україні права людини «абсолютно та скоріше не поважаються». В 2011 р. цей показник дорівнював 65,2%.

Ставлення громадян до влади. У 2020 р. довіра українців до влади, яка була досить високої всі три роки (60–80%), виросла в таких співвідношеннях: до парламенту – на 1,6%, до Уряду – на 5,1%, до судової системи – на 3,4%. За підсумками опитування в 2020 р., Президенту України не довіряє 61,5% опитаних українців.

Оцінка респондентами тверджень щодо змін у суспільстві. На завершення наведемо відповіді респондентів із приводу подальшого розвитку суспільства за даними проєкту «Світове дослідження цінностей» (WVS) 2020 р. Оцінки респондентами тверджень щодо змін у суспільстві (рис. 3) розподілилися таким чином: 47,2% громадян вважають, що суспільство треба «поступово змінювати шляхом реформування», трохи менше респондентів (37,2%) вважають за необхідне захищати суспільство «від впливу руйнівних сил» і зовсім мала частина опитаних (12,6%) виступає за радикальні зміни «шляхом революційних перетворень» [5]. Решта не визначилася з відповідями або відмовилася відповідати на це питання.

Співвідношення даних шостої та сьомої хвиль проєкту «Світове дослідження цінностей» [5] дає нам змогу простежити зміни (рис. 4, 5) поглядів українців стосовно розглянутих нами цінностей – здоров'я, освіти, добробуту, роботи, безпеки, економічного розвитку, рівня демократії в Україні та міри довіри українців до державних інститутів влади.

Порівняно з 2011 р. українці менше стали скаржитися на своє здоров'я (на 3,6%) та підтверджувати своє незадоволення фінансовим становищем і своїм життям загалом (на 15,3%). Важливість роботи (81%) та отримання гарної освіти (64,5%) залишаються в пріоритеті майже на тому ж рівні, як у 2011 році. У 2020 р. українці стали почуватись небезпечніше (на 3,6%), але це стосовно лише п'ятої частини респондентів (22,7%). Так, більшість українців (74,6%) почувуються «повністю та досить безпечно», як і в 2011 р. (74%).

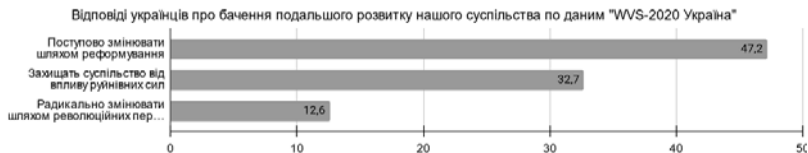

Рис. 3.

Рис. 4.

Співвідношення даних щодо 6 (2011 р.) та сьомої хвилі (2020 р.) проекту «Світове дослідження цінностей» (цінності загальнонаціонального рівня)

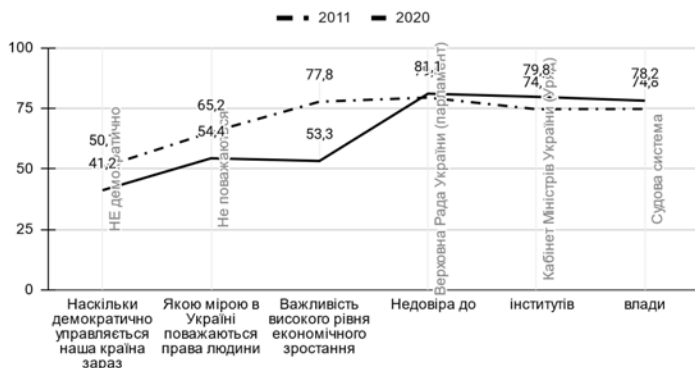

Рис. 5.

Щодо рівня демократії в Україні дані дослідження показують, що в 2020 р. зменшилася частка людей, які вважають, що наша країна управляється «не досить та зовсім недемократично» (41,2% замість

50,7% в 2011 р.), та що в Україні не поважають права людини (54,4% замість 65,2% в 2011 р.). Хоча частка таких респондентів залишається все ж таки досить високою.

Важливість економічного зростання зазначає лише половина респондентів (53,3%), кількість яких в 2011 р. становила 77,8% от усіх опитаних. У 2020 році зросла недовіра українців до основних державних інститутів влади – Верховної Ради (81,1%), Кабінету Міністрів (79,8%), судової системи (78,2%), рівень яких за підсумками 2011 р. був також досить високим (79,5%, 74,7%, 74,8% відповідно). Ступінь недовіри до Президента України в 2020 р. висловили 61,5% респондентів. За даними Центру Разумкова в 2020 р. [3], також 61,7% опитаних відповіли, що вони не довіряють Президенту України. В 2019 р. ця цифра становила 30,9%.

Узагальнюючи, слід зазначити, що невеликі поліпшення показників у досліджуваних нами ціннісних сферах українців несуттєво впливають на загальну картину дослідження, в якій, за даними центру Разумкова [1–3], залишаються стабільно негативними показники у сферах: роботи (81%), добробуту (64,4%), здоров'я (71,8%), росту цін та тарифів (81,2%), соціального захисту (65,6%), економічному занепаду (76,4%), рівні стабільності (73,7%), недовіри до влади (64,4%), упевненості громадян у завтрашньому дні (68,8%). За даними досліджень проекту «WVS-2020» [5] стабільно негативними залишаються дані у сферах: освіти (64,5%), роботи (81%), добробуту (58,7%), демократії (54,4%), недовіри до влади (61–81%). Як було вже сказано раніше, наприкінці 2020 р. майже 70% українців вважають, що ситуація погіршилася і події в країні розвиваються в неправильному напрямі. Подальший розвиток суспільства більшість українців бачать у поступових змінах «шляхом реформування» (47,2%) та в надійному захисті його «від впливу руйнівних сил» (32,7%) [5].

Висновки і пропозиції. За результатами воринного аналізу загальнонаціональних опитувань Центру Разумкова, Київського міжнародного інституту соціології та Соціологічної групи «Рейтинг» [1–3] було проілюстровано тенденцію змін у сферах ціннісних уподобань громадян України за період 2018–2020 рр., що дає підстави сформулювати основні узагальнення: спостерігається негативна динаміка змін у сферах добробуту (64,4%), здоров'я (71,8%), цінах та тарифів (81,2%), соціального захисту (65,6%). Найменше змінився рівень демократії, але в умовах погіршення соціально-економічної ситуації, в якій нині опинилася більшість населення України, демократія майже марна, бо не може ефективно функціонувати. З огляду на те, що близько 70% [3] опитаних громадян вважають, що ситуація в Україні змінилася на гірше, можна припустити, що негативна динаміка змін у ціннісній сфері українців буде посилюватися.

Вторинний аналіз даних проекту «WVS-2020» в Україні [5] дозволяє зробити такі висновки: за результатами опитування оцінки власного

стану здоров'я українців порівняно з 2011 р. підвищились (45%), але майже половина українців оцінюють своє здоров'я як посереднє (40,3%) та погане (13,4%). Більшість громадян (63,9%), як і в 2011 р., стурбовані з приводу змоги дати гарну освіту своїм дітям. Вважаємо, що в умовах сучасних реформ освіти, коли загальноосвітні школи масово переводять на дистанційне навчання [6], це питання в майбутньому залишиться актуальним. Кількість не задоволених фінансовим становищем свого домогосподарства і своїм життям загалом, хоч і зменшилася порівняно з 2011 р., але залишається все ж таки досить високою (58,7%). В анкеті «WVS-2020» на питання «важливість роботи» (81%), «занепокоєння можливістю втрати роботи, але не знайти роботу» (64,3%) відповіді учасників опитування майже не змінилися порівняно з 2011 роком. Робота для більшості українців залишається важливим і основним способом виживання в сучасних умовах погіршення соціально-економічної ситуації. Залишається високою, хоч і зменшилася частка українців (41,2%), які вважають, що Україна – це не демократична країна, в якій не поважають права людини.

На завершення наведемо дані моніторингових досліджень щодо рівня щастя українців в 2020 р. За даними проєкту «WVS-2020» [5] на запитання «Загалом можете сказати, що Ви щасливі?» більшість українців повідомили, що вони щасливі: в 2011 р. «так» відповіли 68%, а в 2020 р. – 78,3% опитаних громадян. Київським міжнародним інститутом соціології (КМІС) спільно з Фондом «Демократичні ініціативи» [7] опублікував у грудні 2020 р. дані дослідження під назвою «Індекс щастя: в світі та в Україні». На питання «Наскільки щасливою чи нещасливою людиною ви себе відчуваєте у зв'язку з подіями вашого особистого життя?» 49% українців відповіли, що вони щасливі, 35% нещасливі. Так, з 50 країн світу, в яких також проводилося це дослідження, Україна опинилася в першій п'ятірці країн, жителі яких відчують своє життя нещасливим.

Список використаної літератури

1. Разумков Центр. Моніторинг електоральних настроїв українців (2 листопада 2018 р.) URL: <https://ukr-socium.org.ua/uk/dlja-avtoriv/vimogi-do-oformlennja-statej/> (дата звернення: 08.04.2021).
2. Разумков Центр. Підсумки-2019: громадська думка (соціологія). URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/pidsumky2019-gromadska-dumka> (дата звернення: 10.04.2021).
3. Разумков Центр. Україна-2020: невиправдані очікування, неочікувані виклики. Підсумки року у дзеркалі громадської думки (грудень 2020р.). URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/ukraina2020-nevypravdani-ochikuvannia-neochikuvani-vyklyky-pidsumky-roku-u-dzerkali-gromadskoi-dumky-gruden-2020r> (дата звернення: 20.04.2021).
4. Факти. Критичний ріст до 51%: демограф розповіла про вплив карантину на бідність в Україні. URL: <https://fakty.com.ua/ua/>

ukraine/20210201-krytychnyj-rist-do-51-demograf-rozpozivila-pro-vplyv-karantynu-na-bidnist-v-ukrayini/ (дата звернення: 12.04.2021).

5. Український центр європейської політики. Київ, 2020. Світове дослідження цінностей – 2020 в Україні. URL: https://smc.org.ua/wp-content/uploads/2020/10/WVS-UA_2020_report_WEB.pdf (дата звернення: 15.03.2021).

6. Міністерство освіти і науки України. Деякі питання організації дистанційного навчання (zareєстровano в Міністерстві юстиції України № 941/35224 від 8 вересня 2020 року). URL: <https://mon.gov.ua/ua/npa/deyaki-pitannya-organizaciyi-distancijnogo-navchannya-zareyestrovano-v-ministerstvi-yusticiyi-ukrayini-94735224-vid-28-veresnya-2020-roku> (дата звернення: 15.05.2021).

7. Київський міжнародний інститут соціології. «Індекс щастя: в світі та в Україні». URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=993&page=1&t=7> (дата звернення: 26.04.2021).

Rus-Poltavskaya A. V. Changes in value preferences of Ukrainians: analysis of monitoring studies 2011–2020

The article provides a secondary analysis of the monitoring studies of the Razumkov Center (Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine), Kiev International Institute of Sociology and Sociological Group Rating. Changes in the sphere of basic value needs in the life of Ukrainians (except for residents of Donetsk, Luhansk regions and Crimea) for the period 2018–2020 are analyzed. A secondary analysis of the World Values Survey data for 2011 and 2020 was carried out. The value priorities of Ukrainian citizens at the personal level have been studied: health, well-being, work, education, pensions, prices and tariffs, the level of social protection. At the national level, the answers of citizens were analyzed on the following issues: security, stability, democracy, economic development, attitude to government, citizens' confidence in the future. Statistical changes affected all considered value preferences. According to a nationwide survey 2018–2020, the situation has deteriorated significantly in all spheres of life of Ukrainians. This is especially true for health, well-being, social protection, rising prices and tariffs. According to Ukrainians, fewer negative changes have occurred in the field of education and democracy. According to the data of the "WVS-2020" project in Ukraine, in comparison with 2011, Ukrainians have become happier. The health and financial condition of Ukrainians improved. There are fewer Ukrainians who believe that Ukraine is not a democratic country where human rights are not respected. Citizens' concerns about education in their lives have practically remained at the same level, the situation in matters of work, safety has worsened, and citizens' distrust of the authorities has grown. It is noted that the time of the study covers periods of extreme events associated with the pandemic, so many Ukrainians lost their jobs and became poorer.

Key words: value system, value problems, personality values, national values.

УДК 316.77

DOI <https://doi.org/10.32840/2707-9147.2021.90.5>

Б. В. СЛЮЩИНСЬКИЙ

доктор соціологічних наук, професор,
професор кафедри соціології та соціальної роботи,
Маріупольський державний університет

О. Ф. СТАДНІК

доктор соціологічних наук, доцент,
професор кафедри гуманітарних дисциплін,
Інститут практичної культурології та арт-менеджменту
Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв

С. С. ЩЕРБИНА

кандидат соціологічних наук, доцент,
доцент кафедри практичної психології та соціальної роботи,
Національний університет «Запорізька політехніка»

МІЖКУЛЬТУРНА КОМУНІКАЦІЯ ЯК ВІДДЗЕРКАЛЕННЯ КУЛЬТУРИ СУСПІЛЬСТВА СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ

Спілкування – явище універсальне. Тому його вивчають представники різних наук. Це пов'язано з тим, що спілкування є необхідною і загальною умовою життя людини і однією з фундаментальних основ суспільства. Якщо суспільство – це не лише сукупність індивідів, а й ті зв'язки та відносини, в яких ці особи перебувають щодо один одного, тоді стає очевидним, що без спілкування воно не може існувати.

Філософи, соціологи, політологи, культурологи, психологи, педагоги, мовознавці та журналісти тією чи іншою мірою завжди зверталися до проблем людського спілкування. Але всі, хто намагався дослідити проблеми спілкування, стикалися з певними труднощами, які підкреслювали складність комунікаційних процесів як соціального явища. Проблеми спілкування та інформації почали досить інтенсивно вивчатися у другій половині ХХ століття. Їх дослідження проводили такі відомі вчені, як Н. Вінер, К. Шеннон, В. Ешбі, А. Берг, А. Колмогоров та ін. Нині такі відомі українські соціологи, як А. Ручка, М. Туленков, М. Лукашевич та інші, вивчають міжкультурну комунікацію.

Що стосується міжкультурної комунікації, її стали вивчати у зв'язку з активізацією міжнародних відносин. Дослідники міжкультурної комунікації, наприклад, у Німеччині, вивчають її з кінця 1980-х років, оскільки, як зазначає К. Рот, професор Мюнхенського університету, «слід зазначити, що етнологія (і не лише в Німеччині) ще не займалася безпосередньо проблемою міжкультурної комунікації та культурних контактів на підприємствах». З тих пір у Німеччині розпочалися дослідження проблем акультурації,

міграції іноземних робітників та взаємовідносин між іноземними та німецькими робітниками.

Це дуже важливе проблемне поле для України, оскільки протягом її історії на її території постійно відбувається міжкультурне (багатонаціональне) спілкування. Почалося це не з дипломатичних відносин, а з повсякденних форм людської взаємодії (торгівля, культурні розваги, обмін товарами), тобто зі спроби зрозуміти та обмінятися інформацією. Це стало генезисом міжкультурної комунікації, процесом культурної взаємодії.

Міжкультурна комунікація нині – це передача культурних цінностей шляхом прямого та непрямого спілкування людей, через механізми «об'єктивації», а «об'єктивація» – від людини до людини, від покоління до покоління та між представниками різних культур – це явище сучасного культури.

Досліджуючи сучасний стан суспільства, його культуру, можна сказати, що міжкультурна комунікація в сучасній Україні знаходиться на новому етапі розвитку. Сучасна сфера міжкультурної комунікації поширюється не лише на соціальний, а й на природний світ. Це пов'язано насамперед із появою нових технологій, що спричинили технологічні зміни у зв'язках із громадськістю, а також новим, вищим рівнем освіти.

Ключові слова: міжкультурна комунікація, багатонаціональність, етнос, культура, етнокультура.

Постановка проблеми. Комунікація – явище універсальне. Тому її досліджують представники різноманітних наук. Це викликано тим, що комунікація є необхідною і загальною умовою життєдіяльності людини і однією з фундаментальних основ існування суспільства. Якщо *суспільство* – це не тільки сукупність індивідів, але і ті зв'язки та взаємовідносини, в яких знаходяться ці індивіди щодо один одного, то стає очевидним, що без комунікації воно існувати не може [1, с. 622].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Філософи, соціологи, політологи, культурологи, психологи, педагоги, лінгвісти і журналісти тією чи іншою мірою завжди звертались до проблем людського спілкування [2]. Але всі, хто намагались дослідити проблеми комунікації, стикалися з певними труднощами, що підкреслювало складність процесів комунікації як соціального явища. Проблеми комунікації та інформації досить інтенсивно почали вивчатися у другій половині ХХ ст. Їх дослідженням займалися такі відомі вчені, як Н. Винер, К. Шеннон, У. Ешбі, А. Берг, А. Колмогоров та ін.

Мета статті – проаналізувати міжкультурну комунікацію культури суспільства сучасної України.

Виклад основного матеріалу. Що стосується *міжкультурної комунікації*, то її почали вивчати у зв'язку з інтенсифікацією міжнародних відносин. Дослідники міжкультурної комунікації, наприклад, у Німеччині, почали займатися її вивченням із кінця 1980-х рр., оскільки, як зазначає професор Мюнхенського університету К. Рот, «слід констатувати, що етнографія (і не тільки в Німеччині) до сих пір не займалась безпосередньо проблемою міжкультурної комунікації і контактами культур на підприємствах» [3, с. 12]. Відтоді в Німеччині

почали проводитися дослідження, пов'язані з проблемами акультурації, міграції іноземних робітників, взаємовідносин між іноземними і німецькими робітниками.

Для України це дуже важливе проблемне поле, бо упродовж всієї історії на її території постійно відбувалося міжкультурне (багатонаціональне) спілкування. Воно починалося не з дипломатичних взаємин, а саме з повсякденних форм людської взаємодії (торгівлі, культурних розваг, обміну товарами), тобто з намагання порозумітися і обмінятися інформацією [4, с. 223–232]. Це й стало генезою міжкультурної комунікації, процесу взаємовпливу культур.

Міжкультурна комунікація – поняття багатопланове, охоплює дві головні складові частини – «комунікацію» і «культуру». Воно стало популярним тоді, коли почали здійснювати в науці порівняльні дослідження різних культур та їх складників. Адже поняття «культура» розвивалося історично. Спочатку воно означало процеси освоєння людиною природи, виховання і навчання, але вже з другої половини XVIII ст. починає розглядатися як особливий аспект життя суспільства, який пов'язаний зі способом існування людської діяльності і такий, що характеризує відмінність людського життя від інших живих істот. З кінця XIX – першої половини XX ст. культуру почали розглядати як інформаційний аспект життя суспільства, як соціально значущу інформацію, що регулює діяльність, поведінку і спілкування людей. Нині цей термін має понад кількох сотень визначень. Але існує і спрощена версія концепції, яка утворює схему дефініції культури, що використовується нині в американській літературі у сфері наук про комунікацію. «Культура – це утворення, яке складається з об'єктивних людських утворень (знаряддя, виробу), а також утворень суб'єктивних (права, ідеологія), які у минулому збільшувалися і виправдано засвоювалися – задовольняли інтереси осіб в екологічній ніші – і які у результаті цього стали цінністю для всіх тих, хто міг взаємно спілкуватися, завдяки спільності мови і простору життя» [5, с. 12]. У такому підході викликають сумніви спирання на формулу культури як способу виживання і розвитку, зарахування її лише до категорії «ніша екологічна». Поза явними теоретичними недоліками запроєнтованої дефініції можна помітити певну тенденційність: легкість, з якою виводиться з неї концепція «суспільної загальної культури», що ґрунтується на спільності об'єднання у просторі життя, спільності мови і масової комунікації, поміж тим долаючи бар'єри комунікації, які виникають через культурні відмінності в їх використанні «у тому самому просторі життя». Які ж відмінності у такому трактуванні ми бачимо?

Термін «культура» має понад 500 визначень. Всі вони розкривають її сутність. Спробуємо дати таке узагальнене визначення: «Культура – це ціннісні орієнтації та норми поведінки». На нашу думку, таке узагальнене визначення розкриває суть цього складного терміна. Кожна людина наділена певною своєю культурою, яку вона

отримує від своїх батьків та інших членів родини. Але людина починає пізнавати себе з моменту освідомлення свого існування. Двох однакових людей не буває, а значить, не може бути і однакової культури. Спочатку термін «міжкультурна комунікація» зараховували лише до людей різної національності (етносу), але це не зовсім вірно, бо як ми вже зазначали вище, кожній людині притаманна своя, єдина і неповторна культура. Тому, навіть коли спілкуються двоє людей, виникає нова культура – той місток, який об'єднує під час спілкування даних людей, тобто з'являється «третя культура». Тому, говорячи про міжкультурну комунікацію, потрібно враховувати те, що будь-яке спілкування людей навіть однієї національності (етносу) стає міжкультурною комунікацією. На формування міжкультурної комунікації сучасного суспільства впливають різні чинники: економічні, політичні, соціальна нестабільність і невпевненість у завтрашньому дні. Говорять, що навіть звірі в неволі не народжують дітей. Якщо проаналізувати нинішній стан суспільства, то ми побачимо, що народжуваність в Україні суттєво зменшилась. Чим це викликано? На нашу думку, відчуттям нестабільності, втратою віри в завтрашній день, твердженням батьків про те, що вони змушені працювати дуже багато, щоби отримувати свою сім'ю і тому в них немає часу на виховання дітей. Я би ще сюди додав тотальну «гаджетоманію». Завдяки їй молодь майже не відвідує бібліотеки і дуже мало читає книг. Звичайно, на це впливає і військова ситуація на сході України. Якщо поспілкуватися із сучасною молоддю, то ми побачимо, що їх «заполонили» тільки бажання заробляти гроші і не важливо, яким чином. Нині суспільство перебуває в певному «експериментальному» середовищі. Відсутня сталість і, звичайно, тотальна корупція. Ці всі чинники дуже впливають на спільноту і суттєво її змінюють. У державному управлінні відбувається «криза ідеологій» [6, с. 95].

Як бачимо, не тільки національні відмінності створюють певні бар'єри у спілкуванні між людьми, а й те, що кожна людина представляє *власну культуру*, а крім того, ще й свою *субкультуру*: успадковану в сім'ї (традиції, звички, норми, правила тощо), отриману від найближчого кола співрозмовників, фахову (кваліфікаційна термінологія, манери поведінки), ту, яку людина сама для себе творить, намагаючись увійти до складу певного об'єднання тощо. Це свідчить про те, що кожна людина вже сама є певним соціальним «*інститутом культури*». Тому і термін «*культура*» потрібно зараховувати до найбільш значущих понять. Адже культура впливає на ментальність, сприйняття, мислення, поведінку всіх членів суспільства і визначає їх належність до цього суспільства. У такій інтерпретації *культура* постає як цілісність, яка своїми наявними особливостями завдячує релігійним, національно-державним кордонам чи набору етнічних ознак.

Що ж означає комунікація?

Комунікація теж має багато визначень, але найчастіше її трактують як механізм, за допомогою якого забезпечується існування і розвиток людських відносин, який включає в себе всі смислові символи, засіб їх передачі у просторі і збереження в часі. Отже, *комунікація* – це специфічна форма взаємодії людей з передачі інформації від людини до людини, яка здійснюється за допомогою мови та інших знакових систем.

Таким чином, перелічені вище визначення *культури* і *комунікації*, на нашу думку, є найбільш функціональними з позиції порушеної теми. *Міжкультурна комунікація* – здатність здійснювати ефективну комунікативну дію в міжкультурних контекстах. *Міжкультурна комунікація* – це взаємодія «*культур*» двох суб'єктів (акторів) або індивіда з групою (групи з групою), в результаті якої відбувається пристосування одних ціннісних орієнтацій та норм поведінки до інших, їх взаємовпливи, поглинання чи витіснення і заміна одних іншими [7, с. 62–65].

Життєдіяльність і відносини людей визначаються тією чи іншою культурою, яка регулює широкі спектри людської ментальності та поведінки і впливає на характер сприйняття, оцінки і міжособистісних відносин. Освіта, виховання, історична пам'ять, традиції, звичаї, правила, продиктовані суспільством, мова спілкування – все це виробляє систему орієнтацій, яка допомагає кожному індивіду сприймати різні життєві ситуації і адекватно реагувати на них. Вже, виходячи з цього, можна стверджувати, що в жодному суспільстві не може існувати гомогенної культури, як і не може існувати гомогенної структури суспільства. У цьому і полягає складність феномена *міжкультурної комунікації*. Тому можна стверджувати, що *міжкультурна комунікація* завжди віддзеркалює «сучасну» культуру суспільства.

Людина бачить і сприймає світ у певних культурних межах. Ці культурні межі (цінності, норми), як правило, не усвідомлюються індивідом, адже вони настільки йому властиві, що становлять частину його особистості. Усвідомлення норм поведінки і осмислення власної культури можливе лише за умов, коли відбуваються контакти з людьми, які у своїй поведінці керуються іншими культурними нормами та цінностями (наприклад, відвідування інших країн), що може викликати дискомфорт і призвести до певних міжкультурних конфліктів, досить часто до таких, які важко пояснити. Механізми поведінки і оцінок, які працювали до того часу, поки спілкування відбувалося в межах однієї культури, починають ламатися, спілкування ускладнюється. Це викликає невпевненість, втрату внутрішньої стабільності, неправильні інтерпретації поведінки індивідів, які не розуміють один одного. Така поведінка викликана тим, що людина, спілкуючись у рамках «*своїї культури*», не усвідомлює особливостей власної поведінки, зумовленої її культурним контекстом, а стикаючись з іншою культурою ці підсвідомі моделі сприйняття, емоційні реакції, мислення, поведінка і оцінка

стають дедалі більш очевидними, такими, що підлягають осмисленню, врахуванню і корекції стосовно партнера з комунікації.

Міжкультурна комунікація за своєю природою – явище спілкування окремих культурних груп (їх представників). Тому потрібно її розглядати на рівні груп (малих і великих) або на рівні індивідів як представників груп із різними культурами. Але водночас її потрібно розглядати як єдність культури і соціальності, що створюється й перетворюється у процесі людської діяльності, яка не може здійснюватися без комунікативних зв'язків [8, с. 3–12].

Комунікація в малій групі, яка складається з представників різних культур, буде зрозумілою лише за умов, що її учасники здатні адаптувати свої комунікативні дії до конкретних умов іншої групи. Члени монокультурних груп, як правило, дотримуються загальних групових норм, тоді як члени багатокультурних груп діють як представники своїх культур, що суттєво впливає на характер комунікації, робить її міжкультурною. Якщо *міжкультурна комунікація* відбувається між великими групами людей, слід виділяти етнічний і національний рівні комунікації [9, с. 422–424].

Етнічний рівень міжкультурної взаємодії спостерігається між локальними етносами, етномовними, історико-етнографічними (за спільністю духовної культури), етноконфесійними та іншими спільностями.

Національний рівень міжкультурної комунікації можливий лише за наявності національної єдності, яка виникає як на моноетнічній, так і на поліетнічній основі через спільну господарську діяльність та державно-політичне об'єднання. Це доповнюється і формуванням відповідної культури. Національна культура являє собою сукупність традицій, норм, цінностей і правил поведінки, загальних для представників однієї нації, держави. Вона охоплює субкультури різних соціальних груп, яких може не бути в етнічній культурі. Так, цілісна культура України гетерогенна, вона включає понад 100 субкультур [10, с. 183–193].

У процесі взаємодії різних культур виразно проявляються дві тенденції: *аккультурація* та *декультурація*. Взаємне засвоєння елементів культури (аккультурація) сприяє інтеграційним процесам, взаємному культурному обміну та збагаченню культур. За цих обставин посилюється національна (етнічна) самосвідомість, відбувається закріплення національної (етнічної) специфіки. Коли ж за умов тривалої комунікації з іншою культурою відбувається втрата основної, сутнісної частини рідної культури (декультурація), виникає явище невпевненості або нестабільності. Такі явища призводять до певних соціокультурних проблем міжкультурної комунікації. Їх можна посилювати або, знову ж таки, створювати відповідні умови для «вживання».

Сама по собі *міжкультурна комунікація* на етнічному рівні виявляється в посиленні контактів, двомовності, збільшенні кількості

змішаних міжетнічних шлюбів тощо. Але це ще не веде до установа-лення культурної спільності. Це більш природне співіснування людей, яке вимагає певних комунікативних дій, спрямованих на сприйняття один одного і створення для цього відповідних умов. Тут у першу чергу відіграють вагому роль двосторонні бажання індивідів, спрямовані назустріч одне одному. У таких випадках (наприклад, змішані шлюби) спостерігається перейняття культури більш активного індивіда (голови сім'ї), хоча при цьому зберігається «своя» культура, яка, однак, у своєму розвитку гальмується [11, с. 47–48]. Це чимось нагадує «діаспору», яка відірвавшись від історичної батьківщини (втративши зв'язок), призупиняє свій національний культурний розвиток, але зберігає його на тому рівні, який закарбувався в пам'яті про рідних (батьківщину).

Як бачимо, культура етносу не тільки забезпечує його інтеграцію і стабільність як системи, вона виконує ще й етнодиференційну функцію, яка проявляється у виявленні «своїх» та «чужих». Кожен етнос розцінює існування інших етносів як зовнішнє середовище, сприймаючи його і за характером життєдіяльності, і за несхожістю культур. Ставлення до нього може викликати як зацікавленість, так і несприйнятливність. За таких обставин можуть відбуватися процеси акультурації всіх або якихось елементів культури, чи процеси декультурації, але без втрати окремішності цієї спільності (наприклад, етнічні групи Донецької обл.). У таких випадках «своя» культура втрачається не повністю. Тут формуються елементи міжетнічної культури, на основі якої відбувається спілкування різних етнічних груп. До елементів такої культури, у першу чергу, належить мова міжетнічного спілкування як основного елемента міжкультурної комунікації. Як свідчить практика, така культура не виділяється зрілістю, яка б могла забезпечити інтенсивну взаємодію і злагоду різнорідних елементів. Подібні диференційовані характеристики культури досить часто служать поводом для ворожнечі та насилля, нерідко на цій підставі виникають непорозуміння та конфлікти. При цьому також виникають різні національно-етнічні об'єднання, напр., товариства (грецьке, російське, єврейське) тощо. Кожне таке об'єднання намагається зберегти «свою» культуру, посилити усвідомлення належності до певного етносу. Крайнім тут може стати етноцид – знищення домінуючою групою культурних традицій іншої етнічної групи [12]. Якщо за таких умов слабша група виживає, то вона втрачає або значною мірою змінює культуру своїх пращурів, пристосовуючись до певних умов (наприклад, населення Кіпру чи Східної України).

Беручи до уваги висловлене вище, слід пам'ятати і те, що суб'єктом міжкультурного спілкування виступає сама людина, яка вже є носієм певної культури. Кожна людина входить до складу тієї чи іншої суспільної групи, яка теж своєю чергою володіє певною культурою, що впливає на її поведінку. Поведінка людини визначається

системою суспільних відносин і культурою, до яких вона включена, але кожен учасник міжкультурної комунікації володіє власною системою правил, які впливають на його поведінку. Ці правила зумовлені його соціокультурною належністю, до якої потрібно зарахувати не тільки національну (етнічну) культуру, але і культуру всіх груп, в які включений той чи інший індивід, його освіту, виховання, стать, професію, сімейний стан, самосвідомість, рівень суспільної свідомості тощо. Сюди ж варто зарахувати його матеріальну і духовну культуру, соціальну роль та соціальний статус. Не можна не врахувати і «стимул» засвоєння певної культури. Людина пристосовується (адаптується) заради чогось (когось), орієнтуючись на збереження певної своєї свободи, самозбереження чи отримання користі. Це також регулює взаємовідносини людей у міжетнічному спілкуванні (викликає злагоду чи невдоволення). Отже, можна сказати, що *міжкультурна комунікація* – це стан сучасного суспільства, в якому складна структура соціального і культурного простору втілена в символічних формах і образах, які здатна сприймати і розуміти суспільна й індивідуальна свідомість різних національних спільнот та етнічних груп. Саме це і створює такі образи соціального світу, які водночас є і змістом, і об'єктом взаємодії соціальних суб'єктів комунікації.

На *міжкультурну комунікацію* впливає і рівень розвитку культури загалом: матеріальної, політичної, економічної, науково-технічної тощо (наприклад, традиційне, індустріальне чи постіндустріальне суспільство).

Отже, *міжкультурна комунікація* – це не лише передача інформації, не лише боротьба думок, поглядів, уявлень, логік, тлумачень, розумінь тощо, не лише емоційне сприйняття іншої «чужої» культури – це сама культура суспільства, від якої залежать проблеми соціальних зв'язків і відносин різних соціальних суб'єктів – окремих особистостей, малих і великих соціальних груп (класових, національних, етнічних, демографічних тощо). *Міжкультурна комунікація* сьогодні – це трансляція культурних цінностей через безпосереднє та опосередковане спілкування людей, через механізми «опредмечення» і «розпредмечення» – від людини до людини, від покоління до покоління і між представниками різних культур, – це феномен сучасної культури.

Досліджуючи сьогоднішній стан суспільства, його культуру, можна стверджувати, що *міжкультурна комунікація* в сучасній Україні знаходиться на новому етапі свого розвитку. Сучасне поле міжкультурної комунікації поширюється не тільки на соціальний, але і на природний світ. Це викликано перш за все появою нових технологій, що спричинили технологічні зміни в суспільних відносинах, а також новим, вищим рівнем освіти.

Теорія міжкультурного змісту комунікації («проксемія»), що розроблялася Е. Холлом, дає змогу з'ясувати культурне значення

комунікативних дій і відповідне їх виконання, ефективність яких заснована на признанні належності комунікантів до певного культурного середовища. Тут розглядаються чотири дистанції комунікації: близька, персональна, соціальна і публічна. *Близька дистанція* (0–1,5 м) означає явну присутність іншої особи і може час від часу здійснювати «тиск», маючи дуже інтенсивні сенсорні впливи. *Персональна дистанція* (1,5–4 м) має роздільний вплив, але зберігає змогу сприймати візуально зміни на лиці. *Соціальна дистанція* (4–10 м) є характерною для випадкових суспільних заходів і залишає можливість продовжувати дію у присутності іншої особи без певної ввічливості. *Публічна дистанція* (10 м і більше) характеризує місця для громадського дискурсу. У разі такого аналізу комунікації використовується поняття «соціальна дистанція», яка характеризує близькість чи відчуженість соціальних груп чи осіб. У разі вивчення комунікацій у малих групах був виявлений взаємозв'язок між соціальною дистанцією і взаємодією, симпатіями і антипатіями осіб. За Дж. Хомансом, згуртованість групи залежить від соціальної дистанції: чим менша соціальна дистанція – тим більша згуртованість групи.

У запропонованій С. Тинг-Тумі теорії «особи» (ідентичності) в переговорах знайшли відображення соціокультурні аспекти комунікації. Ця теорія базується на наступному: учасники переговорів незалежно від їх культурної належності намагаються зберігати ідентичність у всіх комунікативних ситуаціях; ідентичність є особливо проблематичною в ситуаціях невизначеності; конфлікт вимагає від обох сторін активного управління формуванням і збереженням ідентичності; сторони, які конфліктують, здійснюють два типи управління: стосовно власної і чужої ідентичності; варіантність культур за таким параметром, як колективізм – індивідуалізм, впливає на вибір стилю поведінки у конфлікті.

Висновки і пропозиції. Виходячи із перелічених напрямів дослідження міжкультурної комунікації як феномена культури, можна сказати, що кожна з наведених вище концепцій і теорій займає своє визначне місце в системному підході до дослідження запропонованої проблеми, адже неможливо створити теорію комунікації шляхом простого додавання, механічного поєднання численних теорій і концепцій, оскільки життєдіяльність і відносини між людьми визначаються наявними в тій чи іншій культурі нормами і цінностями, які регулюють найрізноманітніші сторони людського мислення та поведінки і впливають на характер сприйняття, оцінки і міжособистісних відносин. Освіта, виховання, історична пам'ять, традиції, звички, правила, продиктовані суспільством і мова спілкування виробляють систему орієнтацій, яка дає змогу своєрідно справлятися з різноманітними життєвими ситуаціями і проблемами, що є міжкультурною комунікацією, адже *міжкультурна комунікація* – це феномен сучасної культури, це важлива складова частина культури того історичного часу,

за якого вона відбувається. Отже, міжкультурна комунікація завжди відбувається в певному соціокультурному просторі і є його чітким відображенням.

Список використаної літератури

1. Соціологія : короткий енциклопедичний словник. Київ : Український Центр духовної культури, 1998. С. 622.
2. Назаров М.М. Массовая коммуникация в современном мире: методология анализа и практика исследований. Москва : Едиториал УРСС, 2003. 240 с.
3. Roth K. Interkulturelles Management – ein volkskundliches Problem. *Zur interkulturellen Dimension von Wirtschaftsunternehmen*. Hagen, 1991. P. 12.
4. Слощинський Б.В. Міжкультурна комунікація як феномен сучасної культури. *Нова парадигма*. 2004. Вип. 37. С. 223–232.
5. Harry L. Triandis. *Psychologia miedzykulturowa: rozwoj i dokonania. Przegląd Psychologiczny*, 1991 nr. 1. S. 12.
6. Українське суспільство: що знаємо, чого не знаємо і чого уникаємо? *Матеріали соціологічних читань пам'яті Н.В. Паніної*. Київ : Інститут соціології НАН України, 2017. 152 с.
7. Слощинський Б.В. Соціологія міжкультурної комунікації як спеціальна соціологічна теорія: перспективи та можливості статусного визначення. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. 2005. № 652. С. 62–65.
8. Лапин Н.И. Социокультурный подход и социетально-функциональные структуры. *Социс*. 2000. № 7. С. 3–12.
9. Ерасов Б.С. Социальная культурология. Москва : Аспект Пресс, 1998. С. 422–424.
10. Слощинський Б.В. Соціологія міжкультурної комунікації: поняття, об'єкт, предмет. *Нова парадигма*. 2008. Вип. 76. С. 183–193.
11. Слощинський Б.В. Міжкультурна комунікація в українському Приазов'ї : монографія. Київ : Аквадон-Плюс, 2008. С. 47–48.
12. Этнос и политика: Хрестоматия. Москва : УРАО, 2000. 395 с.

Slushchinskiy B. V., Stadnik O. F., Shcherbyna S. S. Intercultural communication as a reflection of the culture of the society of modern Ukraine

Communication is a universal phenomenon. Therefore, it is studied by representatives of various sciences. This is due to the fact that communication is a necessary and general condition of human life and one of the fundamental foundations of society. If a society is not only a collection of individuals, but also those connections and relationships in which these individuals are in relation to each other, then it becomes obvious that without communication it cannot exist.

Philosophers, sociologists, political scientists, culturologists, psychologists, educators, linguists and journalists, to one degree or another, have always addressed the problems of human communication. But all those who tried to explore the problems of communication faced certain difficulties, which emphasized the complexity of communication processes as a social phenomenon. Problems of communication and information began to be studied quite intensively in the second half of the twentieth century. Their research was carried out by such well-known

scientists as N. Wiener, K. Shannon, W. Ashby, A. Berg, A. Kolmogorov, and others. Today such well-known Ukrainian sociologists as A. Ruchka, M. Tulenkov, M. Lukashevych and others study intercultural communication.

As for intercultural communication, it began to be studied in connection with the intensification of international relations. Researchers of intercultural communication, for example, in Germany, have been studying it since the late 1980s, because, as K. Roth, a professor at the University of Munich, notes, «it should be noted that ethnography (and not only in Germany) has not yet dealt directly with the problem. Intercultural communication and cultural contacts at enterprises». Since then, research has begun in Germany on the problems of acculturation, the migration of foreign workers, and the relationship between foreign and German workers.

This is a very important problem field for Ukraine, because throughout its history intercultural (multinational) communication has been constantly taking place on its territory. It did not begin with diplomatic relations, but with everyday forms of human interaction (trade, cultural entertainment, exchange of goods), that is with an attempt to understand and exchange information. This became the genesis of intercultural communication, the process of cultural interaction.

Intercultural communication today is the transmission of cultural values through direct and indirect communication of people, through the mechanisms of “objectification” and “subjectification” – from person to person, from generation to generation and between representatives of different cultures – is a phenomenon of modern culture.

Examining the current state of society, its culture, we can say that intercultural communication in modern Ukraine is at a new stage of development. The modern field of intercultural communication extends not only to the social but also to the natural world. This is primarily due to the emergence of new technologies that have caused technological changes in public relations, as well as a new, higher level of education.

Key words: intercultural communication, multinationality, ethnos, culture, ethnoculture.

УДК 316.42 + 304.4 + 304.5

DOI <https://doi.org/10.32840/2707-9147.2021.90.6>

В. Є. ШЕДЯКОВ

доктор соціологічних наук,
незалежний дослідник

ЦІННІСНО-СМИСЛОВІ КОМПЛЕКСИ В ІНФОРМАЦІЙНОМУ ПРОТИСТОЯННІ

Реальність суверенітету визначається не тільки прийняттям рішень відповідно до національних інтересів, а й наповненням суспільного життя цінностями і смислами, які формувались традицією, соціальною спадщиною та історичним досвідом свого культурно-цивілізаційного світу. Складність зміцнення і відстоювання суверенітету різко зростає з підвищенням проникності кордонів, перш за все, методами «тихого тиску» через інформаційні канали (наприклад, соціальні мережі, глобальні ЗМІ і т.д.). Таким чином, практико-теоретична ситуація, що склалася, забезпечує актуальність теми статті. Її предмет – ціннісно-сміслові комплекси як чинник інформаційного протистояння. Застосовувана методологія дослідження та викладу включає в себе єдність конкретно-історичного і абстрактно-теоретичного вивчення. Значення ціннісно-сміслових комплексів для здійснення і результату інформаційного протистояння зв'язується з характером цінностей-сміслів. Наростання ролі ціннісно-сміслових комплексів у суспільному саморегулюванні закономірно під час перехідного межпарадигмального періоду і відображає сутність постглобальності. Переміщення в ядро суспільного багатства творчості як реалізації комплексу обдарованості особистості підсилює акцент на соціокультурних і морально-духовних вимірах життя ойкумени. Тим самим підвищується потенціал соціального рівня інформаційного впливу. Відповідно, зростають можливості і ризики інформаційного суверенітету, фокусуючи увагу громадськості на стратегіях інформаційного впливу. Одночасно поширюється потенціал підстав контрманіпуляцій. Здійснення не тільки негативних, а й позитивних форм зняття застарілої політичної форми, природно, вимагає повернення від спроб практичного демонтажу і теоретичної відмови від базових ціннісно-сміслових комплексів культурно-цивілізаційних світів до реактуалізації опори на них і зусиль з їх відродження. Підтримка балансу тактики і стратегії виступає важливою умовою успішного проведення реформ.

Ключові слова: ціннісно-сміслові комплекси, інформаційна взаємодія, інформаційний тиск, контрманіпуляції.

Имя беспрестанно в виду одну собственную пользу, мы почитали против наших соседей все средства дозволенными: и политические хитрости, и обман, и подкупы. Мы по-прежнему ссорили соседей между собой, уменьшитель их силы; поддерживали слабых, чтоб противопоставить их сильным; нападали на сильных, чтоб восстановить против них слабых.
В.Ф. Одоевский «Город без имени»

Постановка проблеми. Реальність суверенітету визначається не тільки прийняттям рішень відповідно до національних інтересів, а й наповненням суспільного життя цінностями і смислами, які формувалися власною традицією, соціальною спадщиною та історичним досвідом свого культурно-цивілізаційного світу. Складність зміцнення і відстоювання суверенітету зростає з підвищенням проникності кордонів, перш за все, методами «тихого тиску» через інформаційні канали (соціальні мережі, глобальні ЗМІ тощо).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У роботах Платона, Аристотеля, І. Канта, С. Булгакова і О. Хомякова, М. Бердяєва і В. Розанова, М. Лоського та Б. Вишеславцева, В. Франкла та П. Флоренського, а також Л. Архангельського, І. Ашманова, В. Бакірова, О. Балакіревої, Ю. Борісової, В. Брожика, Е. Володіна, Г. Вишлецова, Б. Додонова, О. Дробницького, В. Іванова, Е. Ільєнкова, Х. Йоаса, О. Коршунова, О. Малькевича, Н. Паніної, В. Паніотто, В. Плахова, Н. Победи, Л. Розіна, І. Снегірьова, І. Сушкова, О. Тараканової, В. Тугаринова, Ф. Хайєка, В. Шилова, В. Ядова проаналізовано місце ідеалів, цінностей, традицій для успішних Надпроектів розвитку суспільства.

Мета статті – вивчення ролі і потенціалу ціннісно-сміслових комплексів на нинішньому етапі інформаційного протиборства.

Виклад основного матеріалу. Практично активне ставлення людини до світу здійснюється за допомогою суспільно історичних форм матеріального і духовного виробництва. Суспільно значущі результати здійснення аксіологічного і праксеологічного освоєння навколишньої дійсності фіксуються в історичних характеристиках цінностей і вартостей. Аксіологічна функція свідомості бере участь у виробленні суспільних норм і традицій, що не тільки здійснюють найважливішу регулятивну місію, а й забезпечують збереження, відтворення та розвиток культурно-цивілізаційних світів. Загалом тип культури і тип багатства – два вирази ціннісного буття суспільства. Базові для кожного культурно-цивілізаційного світу уявлення формуються на основі ціннісно-сміслових комплексів. Для розвитку або деструкції культурно-цивілізаційного світу важливим є зміцнення або слабшання впевненості в справедливості і правоті своїх базових ціннісно-сміслових комплексів. Ідеологічні і духовні розбіжності культурно-цивілізаційного світів, їх розшарування активізують протиборство на рівні ціннісно-сміслових комплексів. Ціннісно-сміслові комплекси складаються і реалізуються на двох основних рівнях: світоглядному і функціональному, – формуючи, відповідно, ціннісно-світоглядну і ціннісно-функціональні підсистеми, які відображають переважно ідеально-духовні і реально-побутові зрізи буття. Причому, якщо утилітарно-прагматичні цінності є похідними від способу виробництва безпосередньо або через структури потреб, то абсолютні цінності, цінності-ідеали впливають на життєдіяльність як первинні. Для них гідними можуть бути визнані лише суто особистісні цілі, що

відповідні суспільно необхідним унікальним особливостям кожного і знаходяться поза конкурсом (які, тим самим, формують риси культурно-цивілізаційного світу). Навпаки, «ліберальна концепція безмежної всюдозволеності» виправдовує підгонку офіційних версій історії та правових трактувань під поворот кон'юнктури, перекируючи цінності на догоду досягнення поточних цілей [1–6].

Цінності – елементарна одиниця людської матеріальної і духовної культури, багатства цивілізації і центральний феномен ціннісної ситуації. Цінностями стають закріплені установками соціального і індивідуального досвіду смисли, що увійшли в історичну спадщину. Факти соціального життя отримують символічне значення, що підкреслює серйозність рішень, це схоже з оголошенням якоїсь таємниці, її публічним схваленням, після чого важко буде змінити рішення. Духовні цінності народжують і орієнтують смисли життєдіяльності: людські і культурно-цивілізаційних світів, які своєю чергою визначають спрямованість, темпи, форми і черговість ендегенних трансформацій їх конкретних характеристик, але самі проявляють себе як сторона ціннісного сприйняття. Цінності фіксують значимість об'єкта, на відміну від факту його існування. Цінності виникають із появою суспільної свідомості і відтворення, залишаючись – як родові сили – зовнішніми щодо свідомості кожної окремої людини. Проблема цінностей – це проблема соціального інобуття, рефлексії в інше, ідеальної представленості соціального в предметному світі. Предмет як ціннісна предметність – інобуття суб'єкта, який оцінює в ньому свою та інших представленість. У результаті об'єктивна значимість і суб'єктивна оцінка значущості можуть розходитися дуже помітно. Цінності тому не зводяться до об'єктів, суб'єктів або їх властивостей, а виникають як результат об'єктивації суб'єкта (або суб'єктивації об'єкта). Усталені оцінки людством дійсності фіксуються у формі ціннісних стандартів, якими виступають різноманітні норми, нормативи, ідеали, традиції. Ціннісна ситуація включає в себе предметні цінності (ціннісні характеристики предмета), ціннісні уявлення (ціннісна свідомість), процеси формування цінностей-ідеалів і норм-вимог у створенні концепції поведінки і регулювання діяльності цілями або нормативами, ціннісні орієнтації, які можуть і не усвідомлюватися, а також оцінку (взаємооцінку). Причому кожен із цих феноменів сам по собі не тільки не створює цінність, але і може істотно відрізнятись від неї. Ціннісно-сміслові комплекси культурно-цивілізаційних світів, спаяні мораллю і традиціями, забезпечують співіснування, партнерство і розвиток людей. Навпаки, контртрадиційна (тобто розсудливо сконструйована) система моралі і культивування антицінностей на ділі можуть стати поверненням до технотронного варварства з пануванням права сильного, апологією інстинктів і деградацією суспільного життя. Разом із тим функціонування суспільного ідеалу під час найдавнішого суспільства має низку вельми істотних особливостей, пов'язаних, зокрема, і з тим, що

на той час місце людини у світі ще не досягло ні конкретно-загального, ні абстрактно-понятійного рівня, знаходилося переважно у вигляді чуттєво-образних уявлень, а суспільний ідеал був безпосередньо вплетеним у ціннісно-сміслові комплекси, опиняючись його важливою складовою частиною. Цілеспрямований вплив на стан суспільства передбачає особливу увагу до рівнів суспільного механізму суспільства, його матеріально-технічного оснащення, продуктивних сил і сфери ідеального.

Смисли життєдіяльності: людської і культурно-цивілізаційних світів – визначають спрямованість, темпи, форми і черговість ендогенних трансформацій їх конкретних характеристик, але самі проявляють себе як сторона ціннісного сприйняття навколишнього світу. При цьому духовні відносини, сфера моральності і моралі – не «надбудова», а стрижень економіки. В історії є щось набагато більш широке і абсолютне, ніж простий баланс егоїстичних інтересів і раціональне зіткнення сил. У ній (в тому числі в її економічній складовій частині) здійснюється моральний зміст, що формується тисячоліттями взаємодії і кооперації. Продуктивний стан соціальних відносин у суспільстві знань передбачає обов'язкову наявність морального остова. Його значення, нормативна та регулююча соціальні відносини роль зростають у трансформаціях парадигмального рівня і в ситуаціях, близьких до інституційної невизначеності. Так, довіра – необхідний елемент здорового суспільного механізму. Не тільки «сон розуму породжує чудовиськ»; ще більш небезпечні химери можуть ініціюватися аморальним інтелектом. Довіра як характеристика цілісності соціальних відносин базується на механізмах кооперування/партнерства і конкуренції/змагальності. У діяльності реалізуються запити аж ніяк не тільки виробничо-функціонального спрямування, а й потреби в соціальних комунікаціях. У процесах спілкування, задоволення інтересів і досягнення цілей виокремлюються найбільш життєздатні соціально значущі інновації. Органічний розвиток потребує культивуванні різноманітності форм сумлінних кооперування/партнерства і конкуренції/змагальності. Сумлінність та лідерство корелює з громадськими уявленнями про справедливість. За справедливе сприймається нерівність талантів. Навпаки, збільшення відносного зубожіння, зростання майново-нетрудових факторів розшарування, що проявляються у формуванні знаменитих «двох націй» (коли життя, навчання і діяльність багатих і бідних зовсім розходиться і реально втрачає точки дотику), сприймається як несправдливе. Розуміння справедливості ґрунтується на базових ціннісно-сміслових комплексах культурно-цивілізаційних світів, що мають як крос-культурні, так і специфічні шари.

Існування суспільного ідеалу у всіх соціальних утвореннях зумовлено, в першу чергу, прагненнями осмислити суперечливий характер буття і знайти творчі шляхи його поліпшення [7–12]. Пошуки справжніх втілень Істини, Добра, Краси як високих ідеалів завжди

і випереджають час, і ведуть за собою свої культурно-цивілізаційні світи. Такі пошуки даються людству «на вирість». Відповідно, з утилітарно-прагматичної позиції їх втілення надлишкові, надмірні, непрактичні, оскільки знаходяться в інших осях координат. Надаючи шлях милосердю, співпереживанню і честі, а також розширюючи діапазон подолання різноманітних фобій на ньому, ціннісно-сміслові комплекси виліваються в життєву позицію, формують форми життя і розвитку культурно-цивілізаційного світу. При цьому вони створюють моральну вісь, навколо якої відбувається наростання родових сутнісних сил людини в конкретних моделях, що надаються різними політичними режимами і громадськими системами, релігійними доктринами і ідеологічними підходами, властивими різним історичним епохам і соціальним утворенням.

Поширення демократичних процедур додатково підвищує важливість соціально-інформаційній площині взаємодії. Зокрема, впливи на суспільну психологію і ідеологію дають змогу вирішувати найважливіші завдання при стимулюванні бажаних змін. Нині пошук відповідей на історичні виклики епохи тим більше знаходиться в площині перетину характеристик природоподібності і дружельності. Водночас глобальність інформаційних потоків доповнюється регіоналізмом культурно-цивілізаційних світів, а поглиблення регіоналізації може допомогти підвищувати керованість суспільних процесів. Накопичується специфіка усвідомлення ідеалу, святості і заповідності, їх сприйняття і інтерпретації. Існування базових ціннісно-сміслових комплексів культурно-цивілізаційного світу через і за допомогою їх, не тільки поділ, а й усвідомлення, фіксація в предметах матеріальної та духовної культури вимагають творчих зусиль і служіння ідеалу. Свідома активність кожного із захисту і розвитку базових ціннісно-сміслових комплексів культурно-цивілізаційного світу включає як розуміння вибору, так і самостійне відповідальне рішення щодо своєї дії/бездіяльності. При цьому реальність культурно-цивілізаційного світу стає відображенням характеру, стану і вектора динаміки базових ціннісно-сміслових комплексів у калейдоскопі суспільної практики. Практична істинність ціннісно-сміслових комплексів підтверджується ефективністю їх впливу на індивідуальному і соціальному рівнях. Ідеальність як риса не тільки буття потенційно можливого або суб'єктивної думки (колективної або індивідуальної), а й форми представленості, діяльнісного заміщення одного предмета іншим дозволяє аналіз цієї «чуттєво-надчуттєвої» реальності. Ідеальне взагалі внутрішньо притаманне матеріальному і їх взаєморезонування забезпечує узгодженість розвитку; зміст ідей не можна шукати в надрах індивідуальної свідомості або під черепною коробкою. Навпаки, саме природа ідеального як об'єктивної реальності уможлиблює його соціальний вплив на процеси. При цьому засобами культури здійснюється ідеальна репрезентація матеріальної дійсності, коли ідеальне є ознакою істинного буття матеріального.

Відносини соціальної ідеальності ціннісно-сміслових комплексів як свого роду об'єктивної суб'єктивності підтверджують додаткову роль ресурсу суспільної інтеграції [13–20].

Успішними стають в першу чергу ті культурно-цивілізаційні світи, які в змозі не тільки зацікавити, захопити своїми смислами, а й структурувати власний соціальний простір, застосовуючи при цьому і класичні, і інноваційні ресурси, інтегруючи базисні для себе форми ціннісної свідомості з логікою історичних змін. Очевидно, суспільно важливими інноваціями народ не відмовляється від минулого, а навпаки, вони базуються на традиціях, збагачуючи їх. За «дипломатичним» розподілом на традиційні і нетрадиційні цінності ховається вододіл між цінностями і антицінностями, формами розвитку і деградації. Так чи інакше це, зрештою, впливає на всі сторони суспільного і індивідуального життя. Наприклад, як політичне маркування вакцин і прийняття рішень, виходячи не з цінності людського життя, а з егоїстичних міркувань (утримання кланової влади, недобросовісної конкуренції тощо), так і нехтування минулим, а то і переінакшування його (зокрема, підсумків Нюрнберзького трибуналу) – явні приклади хаотизації і розкладання. Акцентування методологій і ресурсних баз стимулювання бажаних змін на основі гібридного інструментарію непрямих дій, м'якої сили, гнучкої влади і т.п. розширює межі ціннісного мотивування і спонукування, можливості соціального і індивідуального рівнів психічного впливу – аж до створення «соціально-психологічних автоматів» і ситуацій самонавіювання. Якість стратегічного управління в умовах концентрованих змін набуває вирішального значення. З одного боку, нова епоха створює умови для розгортання свободи, різноманітності, діалогу. З іншого боку, якщо відпущені часом можливості будуть втрачені, тим самим можуть бути необоротно лімітовані можливості подальшого історичного розвитку. І кардинальні суспільні інновації для свого успіху в більшій мірі потребують опори на базові ціннісно-сміслові комплекси, соціальні традиції та історичний досвід народу. Готовність до змін підкріплюється їх вкоріненістю у вітчизняний ґрунт. І, навпаки, сердите бурчання і небажані допустити назрілі зміни неминуче обертається не тільки поразкою самого полотна соціальності, але й ірраціоналізацією, патологізацією, зрештою, – зрадою традицій і базових ціннісно-сміслових комплексів. Зрозуміло, в постійному потоці різношвидкісних змін, «нерівномірності історичного розвитку», бажання зберегти свої вислизаять на зламі епох переваги активізує спроби перетворити власне згасання на загальну катастрофу. Саме в цей момент судомі агонії здатні і гальванізувати соціально-політичних зомбі, і вразити живі організми навколо. Вихід за межі колишнього «коридору свободи» може обернутися не тільки проривом до перспектив освоєння постіндустріальних можливостей, але й зривом під зовнішньою формою псевдозахідності в соціальний канібалізм і варварство. Теоретичне і практичне ігнорування

діапазону змін, орієнтація стратегічного управління виключно на лінійний характер розвитку суспільних відносин, спроби некритичного запозичення західних управлінських шаблонів, сформованих у межах модерністського світосприймання, і акцентують вузькокорисливу складову частину організації суспільних відносин, – все це може посилити тенденції дезорганізації культурно-цивілізаційного світу. Тому важливо бачити в наявних протиріччях історичних масштабів трансформації культурно-цивілізаційних світів на основі своїх ціннісно-сміслових комплексів у контексті загальносвітових змін. Їх аналіз і стратегічна футуродіагностика ускладнені через нестачу, фрагментарність, часто просто відсутність належного емпіричного матеріалу, але вони надзвичайно важливі для вірних стратегічних рішень.

Одночасно логіка історії веде від спроб культуртрегерського неоколоніалізму з насадженням метрополіями зручних для себе моделей до полілогу культур і гнучкої геометрії підходів. Але сприйняття парадигмальних змін у представників правлячих прошарків часто відстає від логіки історії і вимог народу. Тривалий час піонером розвитку, що задавали свої підходи і моделі соціально-політичної культури, були країни Азії. В епоху поширення культури Модерну першість перехопили держави Європи і її «дочірні» відгалуження – країни Північної Америки та Австралія (після знищення автохтонних цивілізацій аборигенів). На зміну умовній «єрі Америки» не з'являється епоха когось іншого. Скоріше, йдеться взагалі про кардинальну зміну ресурсно-методологічних баз розвитку. Перехід до логіки свободи є разом із тим відмовою від єдності будь-якого суспільно-культурного базису кооперації. Розвиток ойкумени відходить від схем «центр (и) – напівпериферія – периферія» до гнучкої і мінливої взаємодії різнорівневих акторів, де провідні ролі відіграють культурно-цивілізаційні світи, що мають своїми духовно-моральними стрижнями зовсім різні, але самоцінні базові ціннісно-сміслові комплекси. Вони стають мультиплікаторами сили народів і створюють місію і мораль держави, нарощуючи соціокультурний потенціал суспільства. Опора на них дозволяє не тільки розбудити і сконцентрувати, а й заощадити соціальну енергію. Вони ж в кінцевому підсумку зумовлюють, який саме стан суспільного простору і форми лідерства розглядаються як придатні для життя і розвитку, тобто створюють консенсус. Саме вони, закріплюючись матрицями ментальних кодів народів, закріплюють розбінності у звичаях, вихованні, престижі, моді, впливають на стан і вектор трансформації емоційного інтелекту суспільства, зумовлюють суспільні переваги, поведінку і історичний вибір. Відповідно, на їх основі з'являється можливість не тільки підвищити якість аналізу і прогнозу цілісності, їхніх дій і повсякденного досвіду, але й уточнити модель розвитку і створити більш органічне уявлення про бажане і гідне. Зміцнення імунних можливостей культурно-цивілізаційних світів вимагає модернізації не тільки інформаційних інфраструктур,

а й системи виховання критичного мислення, усвідомленого участі народу в управлінні.

Втілення загальносвітових трансформацій суттєво визначається процесами протиборства діючих сил. Тим часом, суспільний устрій, заснований на русі капіталу, закономірно заміщається соціальною організацією, що базується на процесі не просто праці, але праці творчої. Відповідно, життєдіяльність творця стає фундаментом соціально-політичного устрою, вимагаючи адекватного підкріплення на ціннісно-смысловому рівні. Але для творчості соціокультурні питання – тим більше аж ніяк не елемент одного з рівнів надбудови, а внутрішній кістяк сутності стану та динаміки суспільства. Усвідомлена громадянськість виступає безпосереднім чинником перебудови і розвитку, сприяючи самодисципліні регулювання творчої активності у праці і у владі/управлінні. Таким чином, якість соціокультурної тканини виходить на перший план. Це вимагає системних політико-економічних змін. Але не тільки. Змінюються спосіб життя, домінуюча система цінностей, що своєю чергою по-новому ставить питання як задач, так і засобів ефективних освіти, виховання, управління. Тотальна кризисність глобального ядра життєустрою (а також його мистецького, квазінаукового і ідеологічного відображення) проявилася в повсякденних протестних голосуваннях. Пароксизм лютого неприйняття і відкидання об'єктивної логіки історії виявляють розбіжність її з егоцентричним інтересами фаворитів минулого. Різко посилюються теоретичні і практичні пошуки альтернатив: місце національного консенсусу заміщають нові праві і ліві, «деідеологізовані» «зелені» (часом тісно пов'язані наддержавними структурами, що надають гранти, лобіюють американські інтереси і перешкоджають розвитку національних науково-промислових комплексів). Відповідно, діапазон громадських та індивідуальних переваг стає вагомим фактором підсумків змін. Зокрема, інформаційна складова частини конкурентної війни за ринки збільшує свій вплив на результати суперництва. Тим часом, за рівнями інформаційних потоків і фактологічних інтерпретацій непорушно даністю виступають базові ціннісно-смыслові комплекси культурно-цивілізаційних світів, методи інформаційних маніпуляцій зростають з кібервозможностями. При цьому можуть діяти різноманітні варіанти поведіння / погашення вогнищ критичності (наприклад, шляхом апеляції до емоцій, міфічного світосприйняття, високих ідеалів і ін.). Соціальна спадщина, історична пам'ять вибірково і дискретно фіксують те, що відбувається (може бути), перемішуючи знання з ілюзіями. Обмеження і переваги в сприйнятті як реального світу, так і віртуальної реальності створюються особливостями світогляду і сутнісних сил, стійкі комбінації яких і закріплюються ціннісно-смысловими комплексами.

Влада Ідеалу, як і раніше, велика (хоч і залежить від конкретного психотипу), ось тільки загребувані інгредієнти ідеального суттєво змінюються. Страх і невігластво – невід'ємні елементи пропагандистського

оформлення конвеєра провокацій. Постановочні зйомки і сконструйовані судження, широке застосування правдоподібності в соціальних мережах – важливі ресурси впливу на суспільну свідомість. Відповідно, зберігається необхідність і в огорожі від спроб злісної фальсифікації інформаційного простору, і дієвого попиту на вірно сказане. Разом із тим очевидно, що майстри піару безпосередньо впливають не на саму реальність, а на її сприйняття, інтерпретацію, пропонуючи маски дійсності. Тим часом, спроби винесення сутності зовні людини свідомо ведуть до нарощування і підвищення витонченості відчужують сил. Причому діапазон ресурсно-методологічних, техніко-технологічних і політико-економічних можливостей безупинно зростає. Уже кіберзалежність народжує проблеми як захисту від посягань у цифровій сфері на критичні інфраструктури, так і інформаційного суверенітету. Зокрема, змінюється конфігурація інформатак через медійний простір на розуми і душі людей, їх базові ціннісно-сміслові комплекси. Як відомо, мета маніпулятивних дій – це забезпечення трансформації поведінки (індивідуального і соціального) без прямого примусу. Зісковзування в новий стійкий соціально-психологічний стан спрощується опосередкуванням інформаційного впливу використанням почуттів задоволення, самовдоволення, гордості – «обману, що підносить нас». Використання підстроювання до ментальних характеристик і поведінкових особливостей спрощує входження в резонанс зі свідомістю об'єкта інформаційного впливу і введення його в зручний для навіювання стан. Для різних верств (активістів, еліти та ін.) можуть бути приготовані окремі опції. Навіювання може ініціювати самонавіювання, приводячи до переформатування глибинних структур особистості, коли люди, зберігаючи і реалізуючи здатність до пошуку, творчості, здійснюють вже не свою волю, не свій план життєдіяльності. Заміна свого чужим дозволяє впливати на процес заміщення базових ціннісно-сміслових комплексів. У процесі здійснення трансформацій злитість, сорезонування, взаємопереплетення і опосередкованість різноякісних характеристик і підходів ускладнює розрізнення причинно-наслідкових зв'язків. Та й станом взаємозалежності абсолютно різних, але корелюють один з одним до повної неподільності факторів і динамік, ускладнюється роздільне їх сприйняття. Соціальні суб'єкти по-різному підходять до розуміння історичного процесу через те, що кожен із них має свої власні психологічні і фізіологічні характеристики, аксіологічні і світоглядні установки. Така ситуація закономірна за своїм характером, бо в дійсності історичний досвід представляє не тільки близькість, поєднання людських позицій, але і їх протиставлення, зіткнення, тобто йдеться про переплетення різних тенденцій, що перехрещуються або відштовхуються в розумінні та підсвідомості людей і сприяють накопиченню суспільного та індивідуального досвіду.

Висновки і пропозиції. Відповідно, за своєю природою ціннісно-смісловий аспект самосвідомості – важлива частина ідентичності,

а тому і напрямом, з одного боку, забезпечення інформаційного суверенітету, з іншого – підривної діяльності. «Зараження суспільства пасіонарністю» передбачає не тільки для кожного олюднення суспільних відносин, а й, перш за все, для представників еліти – підвищення рівня моральності (аж до жертвовності) для здійснення управління не за формулою «чини так», а у варіанті «чини так, як я». І проблема не в наявності в людини біофізіологічних потреб, а в їх соціокультурному гіпертрофуванні з метою маніпулювання індивідуальною та суспільною свідомістю, оскотинення людини і суспільства, полегшення керування натовпом «заряджених» на найпростіші рефлекси і редукацію до «хліба і видовищ» наших днів. Причому смисли життєдіяльності: людської і культурно-цивілізаційних світів – визначають спрямованість, темпи, форми і черговість трансформації їх конкретних характеристик, але самі проявляють себе як сторона ціннісного сприйняття навколишнього. Ціннісні ієрархії і життєві смисли невід’ємні один від одного і постійно взаєморезонують. Відповідно, ціннісно-смыслові комплекси діють разом: з одного боку, цінності забарвлюють характер і спрямованість смислів, з іншого – вони наповнюють змістом дії, визначаючи спрямованість інтересу як пізнавального, так і конструктивного. Різноманіття соціокультурних репрезентацій шляхом формування ціннісно-смыслових комплексів забезпечує не тільки ядро культурно-цивілізаційного світу і формування саморегулюючих механізмів, вкорінених у традиціях, нормах і механізмах соціальних успадкування і пам’яті, а й ставлення до шляхів, етапів і черговості можливих соціально-політичних перетворень. А перехідний період надає шанс. Але якщо потенційно сприятлива закономірність не використовується, то шанс не просто не втрачається; він переходить до іншого (часто до суперника). Підсумок є неочевидним, перемога коливається. А конфігурація вразливостей і переваг (кожного і командних) оголює чергову «слабку ланку». І справа не тільки в суб’єктах вибору, а й у вирощуванні комплексу умов сприятливого вибору. У всесвітньому масштабі посилюється розкол за ціннісними лініями з виходом на класові, расові, релігійні тощо аспекти розщеплення. Світогляд кожного випробовується на міцність кардинальністю змін, що відбуваються. Стійкість і гнучкість підходів балануються морально-духовним кістком особистості та суспільства.

Список використаної літератури

1. Шилов В.В., Семёнова М.Н., Сергеева Т.Н. Ценностные ориентации двух поколений. *Власть*. 2016. Т. 24. 2. С. 141–149.
2. Шедяков В.Е. Ценности как феномен общественного сознания. *Теоретические проблемы развитого социализма*: Тез. Всесоюз. конф. Секция 4. Москва, 1984. С. 27–30.
3. Шедяков В.Е. Базовые ценностные ряды в развитии культурно-цивилизационных миров. *Multidisziplinäre Forschung: Perspektiven, Probleme und Muster*:

der Sammlung wissenschaftlicher Arbeiten «ΛΟΓΟΣ» zu den Materialien der I intern. Wissenschaf.-prakt. Konferenz, Wien, 2021. В. 1. S. 170–171. DOI 10.36074/logos-09.04.2021.v1.59

4. Шедяков В.С. Ціннісно-сміслові комплекси як фактор антропосоціогенезу. *Гілея*. 2014. Вип. 89 (№ 10). С. 214–224.

5. Шедяков В.Е. Ценностные корреляты элиты и среднего класса: к вопросу о субъектности модернизационных процессов в регионах. *Регионы в современном мире – 2014*: матер. Междунар. научно-практ. конф. Пермь, 2014. С. 26–29.

6. Данилкова М.П. Система ценностей личности. *Идеи и идеалы*. 2011. № 3. С. 88–93.

7. Лавров С.В. О праве, правах и правилах. *Коммерсантъ*. 28.06.2021. С. 1.

8. Шедяков В.Е. Информационное поле в пространстве жизни. *Topical Issues, Problems and Prospects of Development of Humanitarian Knowledge in Modern Information Space: National and International Aspects*: Collection of scient. works / ed. by M. Zhurba. 2021. Issue 11. P. 13–17.

9. Шедяков В.Е. Информационная сторона отстаивания суверенитета государства и прав человека. *Problemas y perspectivas de la aplicación de la investigación científica innovadora: Colección de documentos científicos «ΛΟΓΟΣ» con actas de la Conf. Intern. Científica y Práctica, Panamá, 2021*. P. 146–148. DOI 10.36074/logos-11.06.2021.v1.44

10. Шедяков В.Е. Цифровизация социального пространства и качество общественных коммуникаций. *The European development trends in journalism, PR, media and communication*: Proceed. of Intern. Scient. and Pract. Conf. Wloclawek, 2021. P. 23–26. DOI <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-042-1-5>

11. Aronson E., Pratkanis A.R. Age of Propaganda: The Everyday Use and Abuse of Persuasion. New York : W.H. Freeman and company, Holt Paperbacks, 2001. 432 p.

12. Шедяков В.Е. Ресурсний потенціал методології: піар в соціальному просторі. *Розбудова іміджу інститутів сектору безпеки України: viribus unitis*. Київ ; Женева ; Луганськ : Янтар, 2013. С. 76–117.

13. Luttwak E.N. Strategy. The Logic of War and Peace. Cambridge : Harvard University Press. 283 p.

14. Shedyakov V. Strategy of forces transformations: moral-spiritual bases of socio-economic changes. *Theoretical and practical aspects of the development of the European Research Area / scient. ed. & project dir. A. Jankovska*. Riga : Baltija Publishing, 2020. P. 1–26. DOI <https://doi.org/10.30525/978-9934-588-53-2-30>

15. Шедяков В.Е. Формирование умного общества и расширение оснований контрманипулятивных практик. *Час вибору: виклики інформаційної епохи / заг. ред. О.А. Івакіна, Д.В. Яковлева*. Одеса : Гельветика, 2016. С. 196–216.

16. Савин Л.В. Новые способы ведения войны: как Америка строит империю. Санкт-Петербург : Питер, 2016. 352 с.

17. Шедяков В.С. Здійснення бажаних трансформацій соціально-інформаційних систем: постсучасні методологія та онтологія. *Сучасні інформаційні технології у сфері безпеки та оборони*. 2013. № 1 (16). С. 80–87.

18. Шедяков В.С. Боротьба смислів і протистояння стратегій: регіонально-цивілізаційний вимір. *Політичний менеджмент*. 2012. № 3. С. 31–42.

19. Зотова К.В. Установка как социологический индикатор групповой регламентации. *Вестник Тамбовского университета*. Сер.: Гуманитарные науки. 2006. № 3-1. С. 234–238.

20. Шедяков В.Е. Социальный уровень информационного влияния: стратегическая культура и управленческие композиции. *Social sciences: development prospects in countries of Europe at the beginning of the third millennium*. Riga : Baltija Publishing, 2018. С. 157–174.

Shedyakov V. Ye. Value-sense complexes in the information confrontation

The reality of sovereignty is determined not only by making decisions in accordance with national interests, but also by filling public life with values and senses formed by tradition, social heritage and the historical experience of one's cultural and civilizational world. The complexity of strengthening and defending sovereignty increases sharply with the rise in the permeability of borders, primarily by methods of "quiet pressure" through information channels (for example, social networks, global media, etc.). Thus, the current practical-theoretical situation ensures the relevance of the topic of the article. Its subject is value-sense complexes as a factor of information confrontation. The applied methodology of research and presentation includes the unity of concrete-historical and abstract-theoretical study. The importance of value-sense complexes for the realizing and results of information confrontation is associated with the nature of the values and senses. The growing role of value-sense complexes in social self-regulation is natural during the transitional inter-paradigm period and reflects the essence of post-globality. Creativity moving to the core of the social wealth as a realization of the complex of personality giftedness strengthens the emphasis on the socio-cultural and moral-spiritual dimensions of the life of the ecumene. This increases the potential of the social level of information impact. Accordingly, the opportunities and risks of information sovereignty are growing, drawing public attention to information strategies. At the same time, the potential for counter-manipulation bases is expanding. The realization of not only negative, but also positive forms of removing the outdated political form, naturally, requires a return from attempts at practical dismantling and theoretical rejection of the basic value-sense complexes of cultural and civilizational worlds to re-actualizing the reliance on them and, therefore, efforts to revive them. Maintaining a balance of tactics and strategy is an important condition for the successful realization of reforms.

Key words: value-sense complexes, information interaction, information pressure, counter-manipulations.

УДК 316.356.4+316.022.4

DOI <https://doi.org/10.32840/2707-9147.2021.90.7>

А. К. ЯКОВЕНКО

кандидатка соціологічних наук, доцентка,
доцентка кафедри соціології та політології,
Національний авіаційний університет

К. А. КОРОЛЮК

студентка факультету лінгвістики та соціальних комунікацій,
Національний авіаційний університет

СТАН МІЖЕТНІЧНИХ ВІДНОСИН В УКРАЇНІ У 2011–2020 РР.: ХАРАКТЕР, ТЕНДЕНЦІЇ, СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ КОНТЕКСТ

У статті здійснено аналіз стану міжетнічних відносин в Україні під час третього десятиліття незалежності країни. Розглянуто ставлення українців до представників інших етносів та націй, мовну, етнічну та громадянську самоідентифікацію. Характер міжетнічних відносин в Україні змінився, зростає вплив зовнішньополітичного вектору на процеси самоідентифікації. З 2012 р. і дотепер зростає відсоток тих, хто за етнічною та громадянською ознакою ідентифікують себе як українці, громадянська самоідентифікація є пріоритетнішою за етнічну. Так само зростає відсоток тих, хто вважає українську мову рідною. Проте у зв'язку зі значними соціальними та культурними перетвореннями (акцією громадянського протесту під назвою «Євромайдан», бойовими діями на сході України внаслідок окупації РФ частини її території тощо) можна підтвердити існування тенденції до міжетнічного розширення. Українці залишалися терпимими до значно меншої кількості етносів та національностей, ніж раніше, відсторонювалися від багатьох етнічних та національних груп, демонстрували приховану ксенофобію щодо арабів, африканців, китайців, румунів, турків та ромів. Збройний конфлікт в Україні значною мірою загальмував етнічні та національні процеси. Загострення етнічних конфліктів потребувало уваги влади у східних регіонах, однак представники етнічних меншин найчастіше вирішували їх самостійно. Відбувається зміна геополітичних орієнтацій зі Сходу на Захід, пришвидшуються процеси українізації, міжетнічні відносини характеризуються деяким погіршенням, відбувається регрес, який посилюється в період карантину. Для найбільш дискримінованої етнічної меншини в Україні є загроза залишитися непроінформованими про алгоритм дій у разі захворювання і правила самоізоляції, а також не забезпеченими засобами індивідуального захисту. Сучасне українське суспільство зіткнулося з різними кризами, що викликає і регрес культури міжетнічних взаємин, однак підвищується рівень активності національних меншин у контексті транскордонного співробітництва та посилюється інтерес до міжкультурної взаємодії із західними сусідами.

Ключові слова: міжетнічні відносини, етнічна ідентичність, ксенофобія, мовна ідентичність, громадянська ідентичність.

Постановка проблеми. Кожна людина отожднює себе з певною етнічною чи етнонаціональною спільнотою. Л. Гумільов зазначає: «Основою етнічної ідентифікації є ряд культурно-символічних та антропологічних ознак» [3, с. 44]. Процеси етнічної та етнонаціональної ідентифікації безпосередньо впливає на систему відносини «Ми – Вони» під час формування культури міжетнічних відносин [7, с. 168]. Але боротьба між різними соціальними групами, наявна в Україні, ускладнює ці процеси, що призводить до поступового відчуження людей на користь чужої культури за умов продовження глобалізації. Часто такі конфлікти виникають через етнічні стереотипи, тому дедалі більше дослідників звертають увагу на міжетнічні відносини, їх вплив на суспільство загалом та на окремі його групи. Дослідницький інтерес до міжетнічних відносин в Україні посилювався як і за часів УРСР, так і після проголошення незалежності – внаслідок появи конфліктів на етнічному ґрунті. Важливою характеристикою сучасного українського суспільства є його прагматичні установки, що посилилися після бойових дій на сході нашої країни, і це також не покращує соціальні зв'язки з представниками інших етносів [17, с. 47]. Унормування соціальних і культурних відносин між етносами є необхідною умовою розвитку суспільства. Тому українські соціологи продовжують досліджувати ці відносини та, зокрема, моделі вирішення етнічних конфліктів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Одним із сучасних підходів до вивчення міжетнічних відносин є конструктивізм. Конструктивісти бачать етнічність як артефакт, який утверджується окремими індивідами, щоб об'єднати людей для досягнення спільної мети. Відповідно, етнічність постає як ситуативна і мотивована [11, с. 213–214]. Тож об'єднати людей можна, лише запропонувавши їм певну кількість реальних підстав, цінностей та переваг, які виправдали би колективне утворення та, можливо, потребуватимуть для його функціонування певної пожертви від окремих громадян. І якщо у суспільстві, що стало на складний шлях розбудови нації, немає консолідаційно-інтеграційного смислодієвого ядра «навколо чогось», то його заміщує антидієве ядро «проти чогось», що стає чинником негативної консолідації [18, с. 4]. За ігнорування цієї обставини малочисельні етнічні спільноти зазнаватимуть негативного впливу.

Є ще один сучасний погляд на міжетнічні відносини, що спирається на положення синергетичного підходу. Він корисний тим, що наголошує: елементи, з яких складається система, можуть розвиватися в різному темпі (відносини одного етносу з іншим стабільно позитивні, водночас того ж самого з третім – діаметрально протилежні). Такий принцип неодночасного нерівномірного розвитку призводить до того, що суспільство може ускладнюватися, видозмінюватися чи деградувати внаслідок саморозвитку окремих процесів, які в ньому відбуваються. Наприклад, хто міг спрогнозувати у 1950-х рр., що нацистська Німеччина буде розвинутою демократією, що займе

панівні позиції серед країн Європи. Як стверджується в межах синергетичного підходу, зміна елементів системи (зміна у відносинах між різними етносами) не спричиняє загибель системи загалом, а лише змінює вектор спрямування її розвитку. У цьому виражена здатність системи до самоорганізації [8, с. 195]. Серед базових моделей вивчення міжетнічних відносин синергетики вирізняють інтеграційну, асиміляційну, маргінальну та сегрегаційну. Інтеграція зберігає культурну самобутність, мову, релігію. Асиміляція трапляється тоді, коли представники одного етносу беруть шлюб із представниками інших, переїжджають до чужої країни внаслідок урбанізації та глобалізації тощо. Маргіналізація призводить до втрати свого коріння й етнічної ідентичності. Сегрегація відбувається через бажання домінувати в культурному, релігійному полі, обмежувати конституційні права. Оскільки суперечності існують всередині будь-яких систем, завдання державної етнополітики – забезпечити баланс інтересів із метою уникнення відкритих міжетнічних та внутрішньоетнічних конфліктів [7, с. 168]. Етнічні групи, що давно ворогують між собою, найчастіше регулюють ставлення одне до одного за допомогою етнічних стереотипів, підкреслюючи своє превалювання над іншою групою, шукаючи позитивні сторони своєї групи і недоліки чужої. Якщо не приділяти належної уваги кожній з етнічних груп, то неоднорідність суспільства може посилюватись: зокрема, етнічні стереотипи можуть спричиняти «піраміди ненависті» або «скляні стелі», породжувати соціальну нерівність, позбавляти іноетнічних осіб частини життєвих шансів. Тому в національних держав з'являються характеристики, не притаманні попереднім століттям, а саме:

- 1) міжетнічні відносини вийшли на рівень міжнаціональних;
- 2) спершу непомітна присутність окремих етнічних меншин, які були бездержавними, набуває ознак етнополітичної напруженості всередині держав;
- 3) у тих країнах, де не відбулося ніяких територіальних змін, ідеї етнічної рівності пробуджують свідомість етноменшин, призводять до етнополітичних змін;
- 4) глобальна міграція призводить до зрушень в етнічному складі держав Західної Європи і Північної Америки, а для окремих країн (у тому числі й України) набуває характеру етнічної інтервенції [10, с. 157].

Стан міжетнічних відносин після двох десятиліть незалежності України знову змінюється. Огляд літератури щодо відповідної тематики показав, що з 2011 по 2020 рр. міжетнічні відносини досліджувало багато вітчизняних вчених: Л.О. Аза, Л.В. Афанасьєва, В.О. Бакальчук, Є.Р. Боринштейн, В.М. Ворона, О.К. Гаврилюк, К.О. Данник, Р.В. Демчук, О.В. Іванов, Р.М. Кермач, Д.О. Король, Т.С. Костюченко, О.М. Майборода, І.П. Майданік, С.О. Макеєв, Т.О. Марценюк, Ю.І. Нікішенко, С.М. Оксамитна, Н.В. Паніна, М.І. Панчук,

Ю.М. Поліщук, А.С. Романюк, Ф.М. Рудич, Б.В. Слющинський, В.П. Трощинський, С.І. Устич, М.О. Шульга тощо. Якщо спробувати узагальнити передумови їх досліджень, то можна згадати таке: після розпаду СРСР превалювали орієнтації на Митний союз, на співпрацю з країнами пострадянського простору, водночас зростав рівень підтримки власної незалежності, українська ідентичність визначалася етнічним ренесансом (незважаючи на те, що зручнішою мовою для спілкування була російська), міжетнічні відносини загалом характеризувалися як позитивні. Тип розвитку міжетнічних відносин визначався як безконфліктний, хоча прояви незадоволення етнічних меншин були (зокрема, відмова етнічних росіян визнавати себе етнічною меншиною). Згодом геополітика зберігала свою спрямованість, але в українському суспільстві зростала поляризація між прихильниками російського та європейського вектору [25, с. 3–12], підвищувалося усвідомлення власної ідентичності, набувала більшого поширення українська як мова спілкування. Зміна орієнтацій Києва зі Сходу на Захід призвела до інтенсифікації відцентрових регіональних тенденцій у Правобережній і Лівобережній Україні, яку загалом американський соціолог С. Хантінгтон зарахував до «розколотих» країн, що стикаються із серйозними проблемами в підтримці своєї цілісності [23, с. 346]. Росія в українському медіапросторі зображувалася агресором, але й Захід виглядав слабким, бо, попри прозахідний курс грузинської влади, західноєвропейські країни не змогли (чи не бажали) захистити її територіальну цілісність [5, с. 146]. Відповідно, міжетнічні відносини загалом характеризувалися деякою напруженістю та політикою ізоляціонізму.

Мета статті. Логічно, що цілі статті – проаналізувати характер та тенденції міжетнічних відносин в Україні у третє десятиліття незалежності, а також вектори суспільно-політичного розвитку держави, оскільки їх поточний стан впливає на ставлення українців до людей іншого етносу / іншої національності, й наслідки цього ставлення.

Виклад основного матеріалу. У зв'язку зі значними соціальними та культурними перетвореннями в Україні з'явилася тенденція до міжетнічного розшарування, яка переходила в національну нетерпимість, непримиренність і зростання ксенофобських настроїв [1, с. 34]. Етнічні суперечності та конфлікти виникали в багатьох країнах [15, с. 81], часто через наявність імігрантів як джерела поліетнічності, оскільки це провокувало конфлікти на соціально-економічному ґрунті навіть у розвинених країнах (Франція, Німеччина, США тощо). Причиною цьому був не лише традиційно неоднаковий доступ до матеріальних та владних ресурсів, а й новини про небажання імігрантів працювати, щоб заробляти, якщо вони користувалися програмами державної допомоги, отримували мінімальне фінансування і вели певний спосіб життя, вдаючись до девіацій (що посилювало суперечності з титульним етносом країни в'їзду, адже оподаткування стягувалося

з працюючого населення). Це провокувало поширення негативних етнічних стереотипів. Такі процеси відбувалися і в Україні. У минулому нашої країни було чимало випадків, коли групи правлячого класу, що конкурували між собою, для досягнення власних цілей спекулювали на фактах нерівного економічного розвитку регіонів із населенням, яке дещо відрізнялося за етнонаціональним складом та етнокультурними практиками. Так чинили деякі «наглядачі» за контрольованими регіонами, при цьому вимагаючи особливого статусу для регіону. Внаслідок цього національна і громадянська інтеграція штучно стримувалася, це становило й до сих пір становить загрозу державному суверенітету. За результатами Європейського соціального дослідження 2012 р., на питання: «Якою мірою, на Вашу думку, слід дозволяти переїжджати до Вашої країни людям, які за етнонаціональною або расовою належністю відрізняються від більшості населення країни?» українці відповіли так: 17,3% – слід дозволяти багатьом таким людям переїжджати до країни; 23,6% – слід дозволяти деяким таким людям; 24,8% – слід дозволяти лише небагатьом таким людям; 22,5% – не слід дозволяти нікому; 11,0% – не знаю [4, с. 147]. Тобто практично кожен четвертий громадянин мав ксенофобські настрої в цей час, що дещо контраверсус з принципами демократичного суспільства.

Події 2013 рр. – самовільне покидання посту президентом України В. Януковичем, зміна політичного керівництва, окупація частини території України РФ, бойові дії на сході України – змінили ситуацію в міжетнічних відносинах. Так, періоду акцій громадянського протесту під назвою «Євромайдан» відповідала зміна у геополітичних настроях. Вперше за весь час незалежності України зовнішньополітичний вектор на РФ стала підтримувати меншість населення. Оборона Донецького аеропорту, подальший відступ української армії, теракти в Маріуполі, Краматорську, підписання другої версії Мінських домовленостей – події 2015 рр. – так само вплинули на погляди українців. Із початком 2016 р. зберігалася тенденція поступового зменшення прихильників європейського вектора, хоча їх частка значно перевищувала частку прихильників вступу до союзу із РФ [5, с. 146–147]. Так, за даними соціологічного моніторингу «Українське суспільство», 18,8% респондентів вважали, що таке зближення позитивно впливає на нашу економіку, 32,9% – що скоріше позитивно, 19,3% – що ніяк не впливає, і лише 4,8% визначали його негативним. На думку 36,8%, зближення України з ЄС переважно відкривало можливості, а 37,9% громадян вважали, що воно приносило нові загрози. Саме останніх побоювались 13,0% мешканців України. Не можна не зазначити те, що 36,9% опитаних вважали, що зближення України з ЄС позитивно впливає на життя їхньої родини, лише 2,8% респондентів дотримувались протилежної думки [21, с. 176]. Це пояснюється тим, що частина громадян України, які не були прихильниками державної незалежності у звичайних умовах (коли ніщо не змушувало їх задуматись

про можливі загрози у разі втрати незалежності через приєднання до інших держав) за набуття загрозами ймовірного характеру починали замислюватись над тим, що незалежність для них важлива і є дійсно цінністю. Доказом цього була і реакція суспільства на анексію Криму в 2014 р., коли менше ніж за два місяці частка прихильників суверенітету України зросла з 83% до 90% дорослого населення. Рік за роком підтримка незалежності отримувала серед громадян більше поширення [24, с. 7–9]. 2014 р. став своєрідною точкою невідворотності зовнішньополітичного вектора на співпрацю з ЄС та НАТО, і суспільство остерігалось міжнародних конфліктів. Від початку 2012 до кінця 2019 рр. частка тих, хто переймався цим аспектом, зросла від 10,7% до 20,3% [21, с. 483]. Збройний конфлікт у країні значною мірою гальмував етнополітичні процеси. Загострення етноконфліктів у східних регіонах потребувало уваги влади, однак іноетнічні групи найчастіше самостійно вирішували соціально-гуманітарні питання [6, с. 43].

Поряд із проєвропейськими настроями зростали й ізоляціоністські. Прихильники останніх стверджували, що ні РФ, ні ЄС не зацікавлені в економічному розвитку України, оскільки вона є конкурентом. Тому Україна має стати самостійним геополітичним гравцем, щоб успішно розвиватися та створити безпечні умови для своїх громадян [13, с. 21]. Принаймні, на мовній ситуації це відобразилося. З 2012 р. рідною українську мову вважало дедалі більше людей, при цьому зменшувалося таке ставлення до російської. Щодо мов етнічних меншин, то загалом теж спостерігаємо тенденцію до зниження [21, с. 514]. Для того, щоб зрозуміти, чи оптимальною є модель державної етнополітики зі співпрацею з ЄС, потрібно проаналізувати, зокрема, пріоритетність громадянства у структурі самоідентифікацій. Громадянська самоідентифікація є пріоритетнішою за етнічну, а також незалежною від ставлення до етносу [12, с. 19]. Розгляд соціологічних даних [21, с. 468] засвідчує таке: з кожним наступним роком після 2012 р. дедалі більше людей ідентифікували себе представником свого етносу; практично з кожним новим роком відбувалося зростання частки тих, хто ідентифікував себе як громадянина України; з кожним новим роком кількість тих, хто ідентифікував себе як громадянина Європи, зростала, а тих, хто ідентифікував себе як громадянина колишнього СРСР, падала. Опитування молоді 2017 р. засвідчило, що людям іншої національності не довіряла третина респондентів (34%), а довіряли та скоріше довіряли – 17% [19, с. 129]. А оскільки саме молодь формує засади майбутнього, такі дані не є втішними, з огляду на геополітичний вектор України на ЄС.

Так само тривожним сигналом є результати даних Світового дослідження цінностей сьомої хвилі (2017–2020 рр.): частка респондентів, які не хотіли б жити по сусідству з людьми іншої національності, становила 24,8% [14, с. 32]. Тобто практично кожен четвертий українець у відкритій або закритій формі мав етнофобію. Згідно з даними цього ж дослідження, довіра до людей іншої національності

розподілялась так: 5,5% громадян повністю довіряли іншим, 35,7% – дещо довіряли, 27,7% – не дуже довіряли; 14,2% – зовсім не довіряли, 16,2% – не визначились та 0,7% не відповіли. Отже, частка тих, хто схильний довіряти людям іншої національності (один із показників толерантності), становила 41,2%, у той час як 41,9% населення були схильні не довіряти таким особам. Якщо прийняти всіх, хто визначився із відповіддю, за 100%, то практично кожен другий не довіряв людям іншої національності [26]. Національна дистанційованість за шкалою Е. Богардуса в дорослого населення свідчить, що у третьому десятилітті незалежності терпимими українці залишалися до значно меншої кількості етносів та національностей (за даними опитувань, проведених Інститутом соціології НАН України у 2016 р. та КМІС у 2018 р.): до українців, до українців, що мешкають в інших країнах, до російськомовних та україномовних українців, до росіян, хоча ставлення до останніх змінилося на гірше. Відсторонювали себе від американців, канадців, грузинів, євреїв, кримських татар, молдаван, німців, поляків, росіян, румунів та французів. Прихована ксенофобія виражалася щодо арабів, африканців, китайців, румунів, турків та ромів [21, с. 13]. Результати вимірювання соціальної дистанції за цією шкалою засвідчили, що українці мали ксенофобні настрої щодо ромської національної меншини. Також дослідження рівня екстремістських орієнтацій населення України показало, що від 1% до 4% опитаних схвалювали напади і побиття малочисельних етнічних груп, і ставлення до ромів було найгіршим [9, с. 55]. Згідно з результатами соціологічного дослідження «Українське суспільство та європейські цінності», людину іншої національності як члена сім'ї були готові прийняти 14,3% населення, як близького друга – 23,6%, як сусіда – 19,6%, як колегу по роботі – 8,3%, як громадянина України – 16,2%, як туриста – 16,7%, не згодні приймати в жодній якості – 1,3%. Людину іншої раси – 5,3%, 12,4%, 18,2%, 11,2%, 21,6%, 28,1%, 3,3% відповідно [20, с. 13].

Помітно, що сучасне українське суспільство зіткнулося з різними кризами, які безпосередньо впливають на життя людей, в тому числі морально-етичною: егоїстичні тенденції, раціоналістичний прагматизм як установка на отримання моментальних переваг тощо. Це викликає і регрес культури взаємин, зовнішні та внутрішні конфлікти, що загрожують перерости в норму життя і спілкування. У такій ситуації в суспільстві є дуже важливим формування соціокультурної толерантності [2, с. 16–19]. Зазначимо, що третє десятиліття незалежності України позначилося пандемією COVID-19 та глобальним карантинном. Більшість країн світу зачинили свої кордони для мігрантів, попередньо відправивши значну їх частину на батьківщину, та змінили свою міжнародну риторика в бік посилення національних інтересів (можна згадати приклад Італії, яка, будучи членом ЄС, залишилася наодинці з соціально-економічними проблемами внаслідок великої кількості хворих, нестачі ліжкомісць та медперсоналу). Так, керівництво країн,

що почали виробляти власну вакцину, звинувачують у дискримінації населення країн третього світу, які не можуть отримати доступу до такого виду лікування, а точніше – превенції захворювання, через свій економічний стан. І хоча позиція політичного керівництва є зрозумілою, вона порушує головний демократичний принцип – рівності усіх людей між собою, адже надає перевагу одним групам, внаслідок чого страждають інші. Це стосується самого процесу вакцинації, до якої мігранти входять в останню чергу, виробника вакцини, її вартості, доступу до засобів індивідуального захисту. Не залишилася безвинною й Україна. Розглянемо цю проблему на прикладі етнічної меншини ромів. Конституція України гарантує кожному громадянину низку прав, до яких належить і право на охорону здоров'я. Проте роми не можуть задовольнити це право через відсутність документів, недостатнє матеріального забезпечення, відсутність доступу до ЗМІ тощо – вони залишаються непроінформованими щодо алгоритму дій у разі захворювання, не знають правил самоізоляції, не можуть забезпечити себе засобами індивідуального захисту (вирішення цього питання взяли на себе волонтери). Така обставина підвищує ризики швидкого поширення хвороби серед ромів, які, як правило, живуть гуртом. Ще одна проблема полягає в тому, що роми, як правило, задіяні в тіньовому трудовому секторі, а отже, з початком пандемії, втративши робочі місця, вони залишилися без будь-яких соціальних гарантій та виплат. Більшість їх сімей є малозабезпеченими і не може дозволити собі комп'ютерну техніку для дистанційної освіти, а отже, школярі втратили право на рівний доступ до освіти. Додатковою загрозою є маніпулювання ЗМІ, якщо вони вказують етнічну приналежність хворих, бо таким чином розпалюється етнічна неприязнь [16, с. 27–33]. Проте є і зрушення на краще. Найвний стан реформи децентралізації характеризується в Україні підвищенням рівня активності національних меншин у контексті транскордонного співробітництва. Це значною мірою активізувало роль представництва національних меншин у реалізації проєктів транскордонної співпраці в прикордонних регіонах, що позитивно відбивається на стратегічному розвитку об'єднаних громад і суспільства загалом [22, с. 51]. Також посилюється інтерес до міжкультурної взаємодії із західними сусідами: футбольний матч «Євро – 2012», програми академічної мобільності студентів до європейських країн тощо.

Висновки і позиції. Отже, у третьому десятилітті незалежності України, що умовно розділене на два періоди – до 2013 р. та після, – перший період має майже такі самі особливості, як і попередні десятиліття, а з початком другого відбувається зміна геополітичних орієнтацій із Сходу на Захід, пришвидшується українізація, стає більш інтенсивним почуття власної ідентичності. Відповідно, міжетнічні відносини характеризуються деяким погіршенням, відбувається їх регрес, що посилюється в період карантину. Варто продовжувати

аналіз цієї тематики з огляду на подальшу трансформацію міжетнічних відносин в Україні.

Список використаної літератури

1. Афанасьєва Л.В. Емпірична репрезентація етнічної толерантності молоді в контексті інтеркультурного міста. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики*. 2013. № 57. С. 33–40.
2. Боринштейн Є.Р. Соціологічна специфіка соціокультурної толерантності. *Перспективи: соціологія*. 2016. № 1(67). С. 14–20.
3. Гумилев Л.Н. *Этногенез и биосфера Земли*. Москва : Айрис-Пресс, 2016. 560 с.
4. Євтух В.Б. Поліетнічність як конструкт *modus vivendi*. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2014. № 4. С. 133–155.
5. Іванов О. Зміни у геополітичних орієнтаціях населення України. *Стан сингулярності: соціальні структури, ситуації, повсякденні практики* : колективна монографія. Київ : НАУКМА, 2017. С. 130–149.
6. Кдирова І.О. Етнічність у процесах культурного розвитку багатонаціонального суспільства України. *Young Scientist*. 2017. № 8. С. 43–47.
7. Луцишин Г. Особливості впливу міжетнічних відносин на розвиток політичної нації. *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку*. 2008. № 20. С. 167–170.
8. Майборода О. Синергетична парадигма дослідження функції етнічності у міжнародній системі. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2011. № 5. С. 191–216.
9. Марценюк Т. Проблеми ромів в Україні: гендерні аспекти. *Український соціологічний журнал*. 2015. № 1-2. С. 54–60.
10. Нельга О. Етнічна соціологія як наука. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2010. № 2. С. 154–169.
11. Нікішенко Ю.І. Етнологія та культурологія: спільні проблемні поля культуро-центричного світу. *Культурологія : Могілянська школа* : колективна монографія. Наук. ред. та упоряд. М.А. Собуцький, Д.О. Король, Ю.В. Джулай ; Нац. ун-т «Кієво-Могілянська академія», Каф. культурології. Київ : Олег Філок, 2018. С. 205–234.
12. Панчук М.І., Котигоренко В.О. Проблеми термінології законодавства, що регулює етнонаціональні відносини в Україні. *Український соціум*. 2020. № 1(72). С. 9–40.
13. Рудич Ф.М. Євроінтеграційний курс України: стаття самостійним геополітичним гравцем. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2014. № 2 (70). С. 5–22.
14. Світове дослідження цінностей в Україні / Л. Акуленко, О. Балакірєва, І. Волосевич та ін. Київ : Український центр європейської політики, 2020. 216 с.
15. Слющинський Б.В. Глобалізаційні процеси та субкультура населення сучасного українського Приазов'я. *Наукові праці: Соціологія*. 2014. № 232(244). С. 80–84.
16. Спеціальна доповідь уповноваженого Верховної Ради України з прав людини «Вплив пандемії Covid – 19» на ромську громаду в Україні / Л. Денісова,

В. Іванкевич, Н. Федорович, Л. Кобелянська. 2020. URL: <https://rm.coe.int/special-report-11-01-2021-ukr/1680a13218> (дата звернення 21.06.2021 р.).

17. Степико М.Т. Українська ідентичність: феномен і засади формування : монографія. Київ : НІСД, 2011. 336 с.

18. Суший О.В. Наукові студії із соціальної та політичної психології. *Націєтворчий процес у координатах соціетальної кризи в Україні*. 2019. С. 83–109.

19. Українське покоління Z: цінності та орієнтири / Центр «Нова Європа». 2017. URL: <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/ukraine/13874.pdf> (дата звернення 21.06.2021 р.).

20. Українське суспільство та європейські цінності: звіт за результатами соціологічного дослідження / Фонд імені Фрідріха Еберта. URL: http://fes.kiev.ua/n/cms/fileadmin/upload2/Європеіски_цинності_таблиці_та_діаграми_MR.pdf (дата звернення 21.06.2021 р.).

21. Українське суспільство: моніторинг соціальних змін : збірник наук. праць / гол. ред. В. Ворона, М. Шульга та ін. Київ : Інститут соціології НАН України, 2019. № 6 (20). 517 с.

22. Устич С. Сутність сучасних транскордонних процесів та їхнє категоріальне відображення. *Український соціологічний журнал*. 2013. № 1–2. С. 47–53.

23. Хантингтон С.Ф. Столкновение цивилизаций. Москва : АСТ, 2016. 640 с.

24. Хмелько В.Є. Динаміка підтримки населенням суверенітету України у перших десятиліттях її державної незалежності (1991-2014). *Наукові записки. Соціологічні науки*. 2014. № 161. С. 3–10.

25. Хмелько В.Є. Ставлення громадян України щодо її вступу до Євросоюзу і НАТО та їхня оцінка своєї обізнаності стосовно цих організацій / Київський міжнародний інститут соціології. URL: https://www.kiis.com.ua/materials/articles/attitude_to_es_and_nato.pdf (дата звернення 21.06.2021 р.).

26. World Values Survey. Online Data Analysis. URL: <https://www.worldvaluessurvey.org/WVSONline.jsp> (дата звернення 21.06.2021 р.).

Yakovenko A. K., Koroliuk K. A. State of interethnic relations in Ukraine in 2011–2020: pattern, trends, sociopolitical context

The article analyzes the state of interethnic relations in Ukraine during the third decade of independence. The attitude of Ukrainians to representatives of other ethnic groups and nations are considered as well as their linguistic, ethnic and civic self-identification. The pattern of interethnic relations in Ukraine has changed, the influence of the foreign policy vector on the processes of self-identification is growing. Since 2012, the percentage of those who identify themselves as Ukrainians on ethnic and civic grounds has been growing, and civic self-identification is a higher priority than ethnic self-identification. The percentage of those who consider Ukrainian their native language is also growing. However, in connection with significant social and cultural transformations (civil protest action called «Euromaidan», hostilities in eastern Ukraine due to the occupation of part of its territory by RF, etc.), it is possible to confirm the existence of a trend towards interethnic stratification. Ukrainians remained tolerant of a much smaller number of ethnic groups and nationalities than before, distanced themselves from many ethnic and national groups, and showed hidden xenophobia toward Arabs, Africans, Chinese, Romanians, Turks, and Roma. The armed conflict in Ukraine has significantly slowed down ethnic and national

processes. The escalation of ethnic conflicts required the attention of the authorities in the eastern regions, but representatives of ethnic minorities often resolved them on their own. There is a change in geopolitical orientations from East to West, the processes of Ukrainization are accelerating, and interethnic relations are characterized by some deterioration, there is a regress which intensifies during the quarantine period. For the most discriminated ethnic minority in Ukraine, there is a danger of remaining uninformed about the algorithm of actions in case of illness and the rules of self-isolation as well as unprovided with personal protective equipment. Today's Ukrainian society has faced various crises, which causes a regress of the culture of interethnic relations, but the level of activity of national minorities in the context of cross-border cooperation is increasing and interest in intercultural interaction with Western neighbors is growing.

Key words: *interethnic relations, ethnic identity, xenophobia, linguistic identity, civic identity.*

НОТАТКИ

Наукове видання

**СОЦІАЛЬНІ ТЕХНОЛОГІЇ:
АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ**

Збірник наукових праць

ВИПУСК 90

Редактор: А. О. Бессараб
Технічний редактор: Ю. В. Бабич
Дизайнер обкладинки: Я. В. Зоська

Підписано до друку 01.07.2021 р.
Формат 60×84/16. Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman.
Цифровий друк.
Ум. друк. арк. 10,46. Наклад 300. Замовлення № 0921/314.
Ціна договірна. Віддруковано з готового оригінал-макета.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
69002, м. Запоріжжя, вул. Олександрівська 84, оф. 414
Телефон +38 (048) 709 38 69,
+38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 6424 від 04.10.2018 р.